

Ruoka ja rikos
Ruokapulasta hätäravintoon ja varkauksista väkivaltaan
Suomessa 1684–1700

Pro gradu -tutkielma

Sara Itkonen

Suomen ja Pohjoismaiden historia

Humanistinen tiedekunta

Helsingin yliopisto

Elokuu 2019

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta		
Tekijä – Författare – Author Sara Itkonen		
Työn nimi – Arbetets titel – Title Ruoka ja rikos: Ruokapulasta hätäravintoon ja varkauksista väkivaltaan Suomessa 1684–1700		
Oppiaine – Läroämne – Subject Suomen ja Pohjoismaiden historia		
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu	Aika – Datum – Month and year Elokuu 2019	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 88
<p>Tiivistelmä – Referat – Abstract</p> <p>Tämä tutkielma tarkastelee hätäravinnon hankintaa ja käyttöä vuosina 1684–1700. Kysymyksenasettelultaan kaksiosaisen työn alkupuolella tarkastellaan sitä, mitä hätäravintoa käytettiin, ja millaisia edellytyksiä käytölle oli. Työn jälkipuolella vertaillaan hätäravintoon liittyvää rikollisuutta muuhun nälänhätäriskollisuuteen. Tutkielmassa pohditaan luonnonvaraisten kasvien käyttömahdollisuuksia hätäravintona Antti Häkkisen esittämien ravitsemustieteellisten, tiedollisten ja taidollisten edellytysten valossa. Tutkimustuloksia vertaillaan Suomen 1860-luvun nälänhädästä tehtyihin tutkimuksiin sekä kansainväliseen nälänhätätutkimukseen.</p> <p>Tutkielman lähdeaineistona ovat kuuden läänin tai tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat. Aineiston rajaamisessa apuna käytetään tuomiokirjakortistoa. Aineisto kattaa 61 tapausta. Aineisto on osin fragmentaarista ja tuhoutunutta, mutta lähdekritiikin valossa se on pääosin luotettava. Tutkimuksen kohteena olevalle ajalle tyypillistä lähdeaineistoa lähestytään vähemmän käytetystä näkökulmasta keskittyen rikosten ohella rikosjutuissa mainittuun hätäravintoon. Oikeuden näkökulmasta merkityksettömän ilmiön tarkastelu mahdollistuu aineiston lähiluvun kautta. Tutkielmassa hyödynnetään kvantitatiivisia ja kvalitatiivisia menetelmiä.</p> <p>1600-luvun lopulla hätäravintona käytettiin pettua, tamppua, jäkälää, sammalta, olkea sekä akanoita. Harvemmin käytettyjä luonnonvaraisia kasveja olivat muun muassa suovehka, nokkonen, ohdake, suolaheinä sekä kasvien juuret. Hätäravinnon hankkiminen oli monivaiheinen prosessi. Se oli pääosin sidottu vuodenvuorokierroon, minkä vuoksi hätäravintoa täytyi varastoida keväällä ja kesällä ennen satotuhoja. Monien hätäravintona käytettyjen kasvien ravintoarvot ovat alhaiset. Useat kasvit olivat ihmisravinnoksi kelpaamattomia vielä ruoanvalmistusprosessien jälkeenkin, sillä ne aiheuttivat hengenvaarallisia suolisto-oireita. Mikäli hätäravintoa käytettiin ainoana ravintona, täytyi sitä syödä niin paljon, ettei heikentynyt elimistö sitä kestänyt. Hätäravinnon käyttö oli keino yrittää selvitä pahimman yli, mutta ravitsemuksellista hyötyä siitä ei juuri ollut.</p> <p>Hätäravinnon ravitsemuksellisesta heikkoudesta huolimatta sitä yritettiin hankkia rikollisin keinoin. Hätäravintoon liittyvien varkauksien ja henkirikosten määrä kasvoi suurten kuolonvuosien (1695–97) aikana. Varkaudet kohdistuivat lähes yksinomaan vähäpätöiseen hätäravintoon, eikä ravitsevampia ravintoaineita tuoda ilmi. Omaisuus- ja väkivaltarikoksiin syyllistyneet olivat tyypillisesti irtolaisina kulkevia kerjäläismiehiä. Henkirikosten kohteeksi saattoi joutua kuka tahansa ruokavaroja hallinnoinut henkilö. Rikosten hyöty jäi usein vähäiseksi. Nälkä ajoi jotkut häikäilemättömiin väkivaltarikoksiin, mutta monet rikoksiin syyllistyneistä on nähtävä nälänhädän uhreina. Rikollisuus on pääasiassa samankaltaista kuin historiallisten nälänhätien globaali tarkastelu on osoittanut. Tutkimuksen kohteena olevasta aineistosta löytyy kuitenkin muutamia henkirikoksia, joiden motiivina on ruoan hankinta. Tällaisia rikoksia on globaalisti pidetty myyteinä. Kaiken kaikkiaan hätäravintoon liittyvä rikollisuus on nähtävä pääasiassa viimeisenä selviytymiskeinona, johon läheskään kaikki eivät turvautuneet.</p>		
<p>Avainsanat – Nyckelord – Keywords</p> <p>Hätäravinto, hätäruoka, nälänhätä, nälkävuodet, suuret kuolonvuodet, ruokahistoria, pettu, tamppu, jäkälä, olki, suovehka, akana, rikoshistoria, väkivalta, varkaus, henkirikos, rahvaanvalitus, irtolaisuus, kerjääminen, Suomi, 1600-luku, kulttuurihistoria</p>		
<p>Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited</p> <p>Keskustakampuksen kirjasto (E-thesis)</p>		
<p>Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information</p>		

Sisällysluettelo

1. Johdanto	1
1.1 Tutkimuskysymykset ja aiempi tutkimus	1
1.2 Lähdeaineisto ja tutkimuksen metodi	4
1.3 1600-luvun lopun katovuodet ja nälänhätäteoriat	11
2. Ravinto ja hätäravinto	17
2.1 Tavanomaisesta ravinnosta pula-ajan ruokiin.....	17
2.2 Hätäravinto tuomiokirjoissa	24
2.2.1 Pettu.....	29
2.2.2 Tamppu	34
2.2.3 Jäkälä ja sammal	36
2.2.4 Olki, jyvät ja akanat.....	41
2.2.5 Muu hätäravinto	43
2.3 Hätäravinnon käytön edellytykset	46
3. Hätäravinto ja rikos	48
3.1 Näpistyksistä varkauksiin	48
3.2 Kurjuuden näköalattomuus.....	63
4. Johtopäätökset.....	77
5. Lähteet ja tutkimuskirjallisuus.....	80
6. Liitteet	88

1. Johdanto

1.1 Tutkimuskysymykset ja aiempi tutkimus

Suuret kuolonvuodet (1695–97) ovat yksi Ruotsin ajan tutkituimmista ajanjaksoista Suomessa. Kriisiin liittyvät tutkimukset ovat muovanneet suomalaista identiteettiä 1700-luvun lopulta alkaen. Tarkastelu on keskittynyt valtio- ja väestöhistoriaan. Ravitsemukseen liittyvää tutkimusta ei ole niinkään tehty. Tässä tutkielmassani tarkastelen hätäruokaa, sen käyttöä ja siihen liittyvää rikollisuutta kuuden eri kihlakunnan tai läänin alueella. Tarkastelen hätäravintoa kaksiosaisen tutkimuskysymyksen kautta:

- 1) Millä ja miten hankitulla hätäravinnolla 1600-luvun lopun ihminen pyrki helpottamaan viljapulaa? Millaisia edellytyksiä näiden ravintoaineiden käytölle oli? Oliko hätäravinnon syömisestä hyötyä nälänhädässä?
- 2) Millaista rikollisuutta hätäravintoon liittyy? Mitä se kertoo yksilöiden selviytymiskeinoista nälänhädässä?

Analysoin tuomiokirjoista löytyvien hätäravintoaineiden käyttöä sekä käytön merkitystä ravintotieteellisestä, kulttuurisesta ja tiedollisesta näkökulmasta. Lisäksi suhteutan hätäravintoaineiden käyttöä myöhemmissä ruokakriiseissä käytettyihin ravintoaineisiin. Tutkimuksessani käsittelen myös ruokaan ja ruoanpuutteeseen liittyviä rikoksia, jotka antavat kurkistusluokun aikakauden yhteisöön, sitä koossa pitäviin voimiin sekä ihmisen toimintaedellytyksiin äärimmäisissä olosuhteissa. Syvennän tietämystä kriisiajan ravinnosta sekä hätäravintoon liittyvästä rikollisuudesta hyödyntäen oikeushistoriallisia aineistoja vähemmän käytetyllä tavalla. Tutkielmani tuo häivähdyksen arkisesta elämästä ja selviytymisestä perinteisesti varsin valtiohistorialliseen nälänhädän tutkimuskenttään.

Ruotsin suurvaltakauden lopun nälänhätää on tarkasteltu neljällä eri vuosisadalla. Ensimmäinen historian tutkimukseksi luettava kuvaus nälänhädestä on vuodelta 1787 oleva *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo:n* luettelo Kruunupyyn syntyneistä ja kuolleista vuosina 1696–1697. 1800-luvulla suurista kuolonvuosista rakennettiin kansallista tragediaa Zacharias Topeliuksen *Maamme*-kirjassa (ilmestynyt ruotsiksi 1875, suomeksi 1876). 1900-luvulla tutkimuksen painopiste siirtyi kokonaiskuvan luomisesta paikallishistorialliseen lähestymistapaan. Viime

vuosikymmeninä suuria kuolonvuosia on tutkittu yksityiskohtaisempien tutkimuskysymysten ohella kokonaiskuvaa päivittävien tutkimuskysymysten kautta. Eino Jutikkalan 1950-luvulla julkaisemat urauurtavat artikkelit: *Vuoden 1697 kansallisonnettomuus, sen tuhot ja väistämismahdollisuudet* (1951) ja *The Great Finnish Famine in 1696–97* (1955) luovat *Suomen talonpojan historian* (1942) ohella pohjan myöhempien tutkijoiden tulkinnoille ja kritiikille. Nälkävuositutkimus on hyvin kerrostunutta. Jutikkalan jälkeen suuria kuolonvuosia ovat tutkineet ainakin Seppo Muroma, Ilkka Mäntylä, Kimmo Katajala ja Mirkka Lappalainen.

Seppo Muroma on tutkinut nälkäkriisin sosiaalisia vaikutuksia lisensiaatintyössään *Suurten kuolonvuosien (1696–97) väestönmenetys Suomessa* (1972, julkaistu 1991). Muroma keskittyy työssään alueellisten erojen tarkasteluun sekä kuolinsyiden analyysiin. Ilkka Mäntylä tarkastelee tutkimuksessaan *Kruunu ja alamaisten nälkä: 1690-luvun katovuosien verotulojen vähennys Pohjanmaalla ja vastatoimenpiteet* (1988) Pohjanmaan alueella tapahtunutta tilojen autioitumista ja nälkäkriisistä toipumista kruunun näkökulmasta. Kimmo Katajala puolestaan tutkii väitöskirjassaan *Nälkäkapina: Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697* (1994) Karjalan alueella puhjennutta talonpoikaiskapinaa, jonka juuret ovat alueen erityisessä hallinnollisessa luonteessa sekä ruoantuotannon riittämättömyydessä. Tuoreempaa suuriin kuolonvuosiin liittyvää suomalaista tutkimusta edustaa Mirkka Lappalaisen *Jumalan vihan ruoska: Suuri nälänhätä Suomessa 1695–97* (2012). Lappalaisen päätavoitteena on luoda nälkäkriisin kronologinen kokonaiskuva yhdistelemällä sekä valtio- että mikrohistoriaa. Aiheesta on tehty kansainvälistä tutkimusta Virossa, jossa Marten Seppel on avannut Viron merkitystä Ruotsin vilja-aittana artikkelissaan *Feeding the Motherland: Grain Exports from the Swedish Baltic Provinces during the Great Famine of 1696–1697* (2015). Osin suuriin kuolonvuosiin liittyen on viime vuosina julkaistu muitakin artikkeleita, jotka keskittyvät selviytymisen taustalla oleviin ominaisuuksiin ja sosiaalisen aseman vaikutukseen selviytymisodotuksissa.¹

¹ Esim. Hayward, Adam D. Influence of Early-life Nutrition on Mortality and Reproductive Success During a Subsequent Famine in a Preindustrial Population. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 110, no. 34 (2013): 13886;
Hayward, Adam D. Testing the Evolutionary Basis of the Predictive Adaptive Response Hypothesis in a Preindustrial Human Population. *Evolution, Medicine, and Public Health*, 1 (2013), 106;
Hayward, Adam D. Early-life Disease Exposure and Associations with Adult Survival, Cause of Death, and Reproductive Success in Preindustrial Humans. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 113, no. 32 (2016): 8951;
Chapman, S. N. Grandmotherhood across the Demographic Transition. *PLoS ONE*, 13(7) (2018).

Ravitsemusta ja ruokaa käsitellään useissa näistä edellä mainituista tutkimuksissa² ohimennen, vaikka ravintopula on olennaisessa osassa kriisin synnyn taustalla. Tutkimuksen painopiste on ollut valtiollisessa historiassa, mutta ruokahistoria on jäänyt sivuun kansatieteellisempänä näkökulmana. Ainoastaan Mirkka Lappalainen on tarkemmin avannut sitä, mitä nälkäkriisin aikana syötiin.³ Hänen tutkimuksensa tarkoituksena on ollut luoda valtiollisen historian ja yksilöiden välille nämä toisiinsa liittävä punainen lanka, mutta ravitsemukselliset olot ovat jääneet vähemmälle tarkastelulle. Tutkielmassani tuon esille pääosin samoja hätäravintoaineita, joita Lappalainen tutkimuksessaan käsittelee, mutta lisäksi tuon esille muutamia muita hätäravintona käytettyjä kasveja.

1860-luvun suurien nälkävuosien ravitsemukseen on kohdistunut enemmän tutkimusta.⁴ Sen ansiosta tiedämme, millaista ravintoa valtiovalta kansalaisilleen suositteli sekä kuinka sitä olisi tullut hankkia maan toiseksi pahimman nälkäkriisin aikana. Antti Häkkinen on esittänyt laskelmia hätäravinnon ravintoarvoista ja erilaisten hätäruokien käytön edellytyksistä. Häkkinen keskittyy 1860-luvun nälänhädälle ominaiseen jäkälä- ja sienivalistukseen, mutta hän esittää sen ohella laajempia tulkintoja hätäravinnon käytön edellytyksistä sekä erilaisten kasvien sisältämistä ravintoarvoista. On huomioitava, ettei tietotaito eivätkä (viljely-)kasvit olleet täysin samoja 1860-luvun nälkäkriisissä verrattuna siihen, mitä oli mahdollista käyttää ravinnoksi reilut puolitoista vuosisataa aiemmin. Tärkeimpänä ravitsemuksen tietolähteenäni käytän Puolustusvoimien luonnonravinto-opasta *Luonnonmuonaohje LUMO:a* (1985), jossa esitellään kriisitilanteiden varalle Suomen luonnossa luonnonvaraisesti esiintyviä ruokakäyttöön soveltuvia kasveja, sieniä ja eläimiä. Ohje toimii vertailupohjanani arvioidessani hankitun hätäruoan ravitsemuksellisia edellytyksiä. Maatalousyhteiskunnan tietolähteenäni toimivat pääosin 1980-luvulta alkaen julkaistut yleisesitykset ja tutkimukset, mutta toisinaan olen käyttänyt lähdekirjallisuutena osin vanhentuneitakin teoksia, joista vanhin on 1900-luvun alusta ja seuraava 1950-luvun lopulta. Syynä tälle on 2000-luvulla tehtyjen maatalouden historioiden lähdeviitteiden puute.

² Muroma 1972, 13–25; Mäntylä 1988, 25–59.

³ Lappalainen 2012, 103–118.

⁴ Häkkinen Antti, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. 1991.

1.2 Lähdeaineisto ja tutkimuksen metodi

1600-luvun Ruotsin oikeuslaitos oli ajan kehittyneimpiä. Tämän vuoksi Ruotsin ajan tutkimus Suomessa on mahdollista aloittaa kansainvälisesti tarkasteltuna jo varhain. Turun hovioikeuden perustaminen vuonna 1623 loi edellytykset historian tutkimuksessa käytettävän lähdeaineiston keskitetylle säilymiselle. Alioikeuksien tuomiot alistettiin hovioikeudelle, minkä seurauksena alioikeudet toimittivat hovioikeuteen käsiteltyjen juttujen puhtaaksikirjoitetut, renovoidut, pöytäkirjat. Näitä kokoelmasarjoja historian tutkijat ovat käyttäneet tutkimuksensa materiaalina.⁵ Aineisto kattaa rikosjuttujen ohella monenlaisia paikallis- ja siviilihallintoon kuuluvia asioita. Aineistossa käsitellään verotusta, taloushallintoa, riita- ja siviiliasioita sekä rikosasioita.⁶ Tuomiokirjat eivät noudata nykyisiä oikeusasiakirjojen rakennetta, sillä ne ovat hyvin sidoksissa kirjuriin ja hänen näkemyksiinsä kunkin tapauksen kannalta tärkeitä asioista.⁷ Tuomiokirjoihin pohjautuvissa tutkimuksissa on usein esitetty kysymys siitä, kenen toiminnasta kärjäpöytäkirjat oikeastaan kertovat. Pöytäkirjat rakentuvatkin kolmen näkökulman varaan. Ne sisältävät syytetyn ja todistajien kertomukset, jotka kärjäkirjuri puolestaan on koostanut hallinnonkielelle tiivistäen kerrontaa.⁸

Tutkimukseni lähdemateriaalina käytän vuosien 1684–1700 välillä käytyjen kihlakunnanoikeusistuntojen renovoituja pöytäkirjoja. Aineistooni kuuluu lähdemateriaalia Itä-Suomesta, Länsi-Suomesta ja Pohjanmaalta sekä Käkisalmen läänistä. Eniten tapauksia on Käkisalmen läänistä sekä Pohjanmaalta, jotka kattavat maantieteellisesti suurimmat alueet.⁹ Aineiston rajaamisen apuna olen käyttänyt tuomiokirjakortistoa ja erillisenä löytyvää Käkisalmen läänin tuomiokirjakortistoa. Hakusanoina on toiminut neljä hakusanaa: ”hätäravinto”, ”hätäräuku”, ”hätäravinto, ei pettu” ja ”pettu”. Näiden pohjalta olen löytänyt yhteensä 61 tapausta, joissa mainitaan jokin hakusanoihin suorasti tai epäsuorasti liittyvä ilmaus. Yhtä kortistoon merkittyä tapausta en löytänyt virheellisen viittemerkinnän vuoksi. Näiden lisäksi olen ottanut mukaan tutkimukseeni yhden ylimääräisen henkirikoksen löydettyäni sen toisen tapauksen yhteydessä, joka niin ikään liittyy ravintoon.

⁵ Pitkänen 1995, 35–36.

⁶ Virrankoski 1971, 118–19.

⁷ Virrankoski 1971, 124–126.

⁸ Kts. Katajala 1994, 63–66; Koskivirta 2001, 23; Haikari 2009, 31–33.

⁹ Tuomiokunnittain ja lääneittäin ilmoitettuna lähdeaineistoa on Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnasta, Kymenkartanon läänistä ja Lappeen kihlakunnasta, Käkisalmen läänin tuomiokunnasta, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunnasta, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnasta sekä Ylä-Satakunnan tuomiokunnasta.

Olen rajannut tutkimukseni vuosiin 1684–1700 johtuen 1680-luvun puolivälin Karjalassa sattuneista pahoista peräkkäisistä katovuosista sekä 1690-luvun loppupuolella koko valtakuntaa kohdanneesta nälänhädästä. Rajausta on muodostunut löydetyn lähdeaineiston pohjalta. Tarkasteltava ajanjakso sisältää niin aiemmassa tutkimuksessa normaaleiksi vuosiksi tulkittuja vuosia kuin pahoja katovuosiakin. Näiden vuosien välille on mahdollista tehdä vertailua. Hätäruokia mainitaan tuomiokirjoissa myös muina aikoina, mutta nämä maininnat ovat yksittäisiä, eivätkä ne kerro kovinkaan laajalti yhteiskunnallisista oloista tai hätäravinnon merkityksestä. Muilta vuosilta olevissa tapauksissa on tyypillisimmin kyse esimerkiksi eväsruekana nautitusta pettuleivästä. Hätäravinnon hankkiminen tai syöminen eivät sinällään olleet tuomittavia tekoja, saati rikoksia. Soveltuvan lähdeaineiston löytäminen on työlästä, sillä tuomiokirja-aineistoa ei tehty kertomaan ravinnosta vaan sen syntymisen taustalla on moraalin ylläpito ja rikosten kontrollointi. Vaikka erilaiset hätäravinnot tulevat esiin tässä työssä ainoastaan rikoshistorian aineistojen kautta, on tutkielman tarjoama tieto ainutlaatuista.

Koska olen käyttänyt tutkimuksen aineiston rajaamisen apuna tuomiokirjakortistoa, on syytä pohtia sen käytettävyyttä. Kansatieteellisistä lähtökohdista rakennettu, nykyään koko 1600-luvun ja osan 1700-luvusta kattava tuomiokirjakortisto syntyi professori Matti Kuusen aloitteesta. Kortisto on osin puutteellinen, ja se sisältää inhimillisiä virheitä. Pentti Virrankoski on kuitenkin todennut sen hyötyjen olevan ongelmia suuremmat. Kortisto mahdollistaa laajempien kokonaiskuvien luomisen ja laajojen aineistojen läpikäymisen. Tämä lisää mahdollisuuksia löytää synteisiä täysin irrallisilta vaikuttavista asioista, sillä aineisto kattaa moninaisia tapauksia.¹⁰ Aineistossani tuomiokirjakortiston pohjimmainen luonne kansatieteellisenä kokoelmana tulee hyvin ilmi. Kortistointitapa mahdollistaa ylimalkaan tutkimuskysymysteni käsittelyn, mutta mekaaninen kirjaustapa on tuottanut monenlaisia tulkinnallisia virheitä, sillä hätäravinnoksi on luokiteltu ravintoon normaalisti kuuluvilta vaikuttavista ruoka-aineista. Tuomiokirja-aineistossa ruoka ja ruokaan liittyvä rikollisuus saa rinnalleen sopimus-, ilmoitus- ja siviiliasioita. Ne lisäävät ymmärrystä rikosjutuissa usein mainintojen tasolle jäävistä ravintoaineista ja niiden käytön keskinäisistä suhteista.

Tutkimusprosessin edetessä olen havainnut, että kortistoa 1960-luvulta alkaen tehneet tutkijat ja opiskelijat ovat tehneet tulkinnanvaraisia johtopäätöksiä mainituista hätäravinnosta. Vaikka monet hätäravintoaineista mainitaan rahvaanvalitusten ja rikosjuttujen yhteydessä, ei esimerkiksi Tampun osalta kyse ole ainoastaan hätäravinnosta, tai ainakin tämä on

¹⁰ Virrankoski 1971, 130–131.

tulkinnanvaraista. Sama ravintoaine tuodaan esille tulipalokorvauksina ja syytinkisopimuksien luetteloissa. Voidaankin siis kysyä, onko tuomiokirjakortisto riittävän kattava apuväline kansatieteen, historian ja ravitsemustieteen rajapintoja leikkaavalle tutkielmalle? Vastaavan ajanjakson kaikkien kihlakunnanoikeuksien tuottamien renovoitujen tuomiokirjojen läpikäyminen olisi liian haastavaa pro gradun kaltaista opinnäytetyötä varten. Siksi on tyydyttävä osin puutteelliseen tuomiokirjakortistoon. Sinällään se on loistava apuväline monenlaisten tutkimuskysymysten aineiston löytämiseen, aiheen rajaamiseen ja tutkimuksen tekemiseen.

Hätäravinto tuodaan esille tuomiokirjoissa lähes aina ohimennen, eikä sen käyttöön näytä liittyvän erityisen vahvoja asenteita. Tämän vuoksi tuomiokirjat antanevat luotettavan kuvan käytetyistä hätäravintoaineista. Historian metodologiaa muotoillessa on tuotu esille, että historian tutkimuksessa luotettavimmat aineistot ovat yleisesti ottaen niitä, joissa tekijä ei ole aktiivisesti pyrkinyt muokkaamaan tekstejä toivotuiksi. Lähdemateriaalin syntykontekstin kannalta vähäpätöiset tai mahdollisimman ennakkoluulottomat ilmiöiden kuvaukset ovat usein luotettavimpia kuin sellaiset, joissa tutkijan mielenkiinto kohdistuu samoihin asioihin kuin joihin vastaamaan kyseinen aineisto on syntynyt.¹¹

On tietenkin mahdollista, että joissakin perheissä tai pitäjissä hätäravinnoksi käytettiin monipuolisemmin kasveja kuin toisissa, eikä kaikkialla tunnettu samojen hätäravintoaineiden käyttöä. Ottaen huomioon myöhemmistä nälkäkriiseistä tehty tutkimukset, jotka pohjautuvat niin aikalaissanomalehdistön kuin aikalaisten tallennettujen kokemusten varaan, ei ole syytä olettaa luonnosta löytyneen muita erityisen merkittäviä ravinnonlähteitä, jotka eivät esiintyisi tuomiokirjoissa. Rikokset kohdistuivat mahdollisimman hyvään saatavilla olevaan ravintoaineeseen, joka oli kohtuullisin ponnisteluin hankittavissa. Vaikka tuon tutkielmassani esille eri hätäruoan esiintymismäärien välistä suhdetta, on syytä varoa ylitulkintaa. Aineisto on kooltaan pieni, eikä käyttömäärien välisestä suhteesta voi saada kaiken kattavaa kuvaa. Joka tapauksessa parempaa osviittaa käytettävien ravintomäärien suhteesta antavat eri vuosien välille tehty vertailut joidenkin yksittäisten hätäruoka-aineiden osalta.

1600-luvun lopun nälkävuosien tuomiokirja-aineisto on hajanaista ja osin tuhoutunutta tai lukukelvotonta. Vakiintumaton kieli ja sen vaihtelevat kirjoitusasut, kirjureiden erilaiset käsialat sekä kirjoitustekniikasta aiheutuneet epäselvyydet tuottavat ongelmia tekstinymmärtämisessä. Aineistossa näkyy usein merkkejä säilytystilojen kosteudesta tai

¹¹ Kipping, Wadhwani, Bucheli 2014, 13.

epäpuhtauksista. Oman haasteensa tutkimukselle tuo digitoitujen aineistojen käyttö alkuperäismateriaalin sijaan, sillä toisinaan tekstisivut alkavat tai loppuvat kesken. Rikosjuttuja käsiteltiin toisinaan useilla käräjillä, vaikka tästä ei ensimmäisessä dokumentissa olekaan viitteitä. Tuomiokirjakortiston samaan korttiin kerättyjen samaa tapausta käsittelevien eri käräjien juttujen ohella olen löytänyt sattumanvaraisesti joidenkin tapausten jälkikäsitteilyitä selaillen tuomiokirjoja. Näistä haasteista huolimatta aineisto antaa mielekkään ja lähes ainoan laaja-alaisemman mahdollisuuden perehtyä 1690-luvun hätäravintoon.

Lähdemateriaalini luotettavuutta on hankala verrata muihin aikalaisteksteihin, sillä niissä ei ole tuotu samaan tapaan esille hätäravintoa. Muu mahdollinen lähdemateriaali on lähinnä aatelisten ja papiston kirjeenvaihtoa kuninkaan tai vertaisensa kanssa. Vaikka kirkko piti yhteisöjä yhä tiukemmin otteessaan 1600-luvun loppua kohden, ja kirkkoon liittyviä lähdemateriaaleja löytyy laajalti niin historiakirjojen¹² kuin arkkiveisujenkin¹³ osalta, eivät nämä aineistot tarjoa samanlaista mahdollisuutta perehtyä hätäravintoon. Varsinkaan historiakirjoille ei voida esittää vastaavanlaisia kysymyksiä kuin tuomiokirjoille niiden ihmisten elämän siirtymävaiheita tarkastelevan luonteen vuoksi. Arkkiveisujen tarkoituksperät ovat erilaiset kuin maallisen oikeushallinnon, vaikka mainintoja nälänhädästä niistäkin löytyy. Muissa aineistoissa esiintyvät maininnat ovat yksittäisiä ja fragmentaarisia.

Historiallisten aineistojen avulla on mahdollista luoda kuva reaalitodellisuudesta, mutta tämä kuva voi olla erilainen kuin aikalaisten toiminnan perspektiivi. Ihmiset toimivat ja ovat toimineet oman rationaalisuutensa puitteissa, eivätkä ainoastaan ajautuneet tapahtumasta toiseen.¹⁴ Edes kaikista paras kuvaus tuomiokirjalähteessä ei anna täydellistä kuvaa siitä, mikä todella oli merkityksellistä. Tiedolliset ja aineelliset olot tutkijan ja tutkimuskohteen välillä ovat erilaiset. Jo pelkästään maailmankatsomus on monella tapaa erilainen. On haastavaa etsiä toimijoiden toiminnan taustalla vaikuttavia tekijöitä, saati tulkita sitä, mistä toiminta johtuu, kun tutkimuksen aineistona ovat toisen käden lähteet. Historiantutkimuksen tehtävä ei ole kuvata menneisyyttä niin kuin sen aikalaiset kokivat, koska tällaiseen lähestymistapaan ei ole historiatieteen metodein mahdollista päästä. Historiantutkimuksen kohderyhmä on tässä päivässä. Tutkimuksen on pyrittävä vastaamaan nykyihmisen odotuksiin rajallisin

¹² Historiakirjat sisältävät kolme erillistä seurakuntien tuottamaa asiakirjakokonaisuutta: syntyneiden ja kastettujen luettelot, vihittyjen luettelot sekä kuolleiden ja haudattujen luettelot. Juuret.orgin [www-sivulla](http://www.juuret.org/tietolahteet/historiankirjat). <http://www.juuret.org/tietolahteet/historiankirjat> (Viitattu 14.03.2019).

¹³ Arkkiveisut olivat luonteeltaan opettavaisia, tiedottavia, huvittavia tai pilkkaavia ajankohtaisista uutisista tietoa välittäviä lehtisiä, joita laulettiin tutuin virsimelodioin. *Tieteen termipankki, Kirjallisuudentutkimus: arkkiveisu*. <https://tieteentermipankki.fi/wiki/Kirjallisuudentutkimus:arkkiveisu> (Viitattu 14.03.2019).

¹⁴ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen, Soikkanen 1989, 19.

tietolähtein.¹⁵ Tutkija on oman aikansa ajattelun lapsi. Hänen työnsä tarkoituksiksi muodostuukin punnita tulkintojensa oikeutusta suhteessa aiempien tutkijoiden näkemyksiin.¹⁶

Tutkimukseni apuna käytän Antti Häkkisen luomaa teoriaa hätäravinnosta ja sen käytön edellytyksistä sekä Janne Kivivuoren näkemyksiä rikoshistorian pitkästä perspektiivistä evoluutiopsykologisine näkemyksineen. Käsitteiden ja teorioiden avulla jäsenän tutkimukseni kohteena olevaa ilmiötä, mutta vanhempiin aikoihin keskittyvässä tutkimuksessa on huomioitava hyödynnettävän tutkimuksen sovellettavuus aikakauden muuhun kontekstiin. Menneisyyden tutkimuksen rikkautena on teorioiden yhdistäminen ja samanaikainen hyödyntäminen. Ne auttavat jäsentämään ja luokittelemaan aineistoa ja tulkintoja, mutta ne eivät ole tutkimuksen lähtökohta vaan pikemminkin väline tehdä kaukainen ymmärrettävämmäksi.¹⁷ Tulkitsen aineistoani laadullisen tutkimuksen tavoin aineistolähtöisesti hyödyntäen aineistonhallinnassa määrällisiä menetelmiä, kuten tuomiokirja-aineistoihin pohjautuvassa tutkimuksessa on aiemminkin tehty.¹⁸ Olen kiinnostunut yksilön toiminnasta sekä sen taustalla vaikuttavista syistä ja merkityksistä. Tarkastelutapani on mikrohistoriallinen, sillä tarkastelun keskiössä ovat yksittäiset ihmiset, jotka tavallisuutensa vuoksi voivat edustaa kokonaisia ryhmiä. Erityisesti rikosaineistoihin keskittyvässä tutkimuksessa on kuitenkin syytä huomioida näiden yksilöiden mahdollinen poikkeusluontoisuus.

Tuomiokirjat ovat byrokraattinen lähdeaineisto, joka kertoo lähinnä kruunun näkökulmasta tärkeinä pidetyistä asioista ja niiden kontrolloinnista. Oikeusistuntojen nykyvastineiden valossa elämänmeno saisi yhtä lailla synkkiä sävyjä kuin aiempina vuosisatoina. Tavallisen, sääntöjen mukaisen elämän kuvaus oikeuspöytäkirjoissa jää vähälle. Tutkija joutuu tekemään tulkintoja lyhyiden mainintojen pohjalta. Niiden kautta tulkinnat menneestä maailmasta voivat olla liian suoria ja synkkyyttä korostavia. Käräjillä esiintyivät lähinnä häiriöitä aiheuttaneet yhteisön normeihin sopeutumattomat henkilöt. Suurin osa väestöstä ei koskaan ollut käräjien kanssa tekemisissä kuin korkeintaan läsnä olevana rahvaana, eikä 1600-luvulla eletty missään moraalikoodiston ulottumattomissa. 1600-luvun ihmisen moraalilla saattaa erota nykypäivän moraalista, mutta suurin osa väestöstä sopeutui siihen. Heitä ei näissä aineistoissa näy, mutta käytännössä arkinen maailma pyöri heidän toimintansa kautta. Ilman normeja noudattavaa

¹⁵ Danielsbacka, Hannikainen, Tepora 2018, 9–10.

¹⁶ Kalela 2018, 44–45.

¹⁷ Mm. Danielsbacka, Hannikainen, Tepora 2018, 9–10, 13; Ilmakunnas 2018, 169–170; Lahtinen 2018, 184–185, 195.

¹⁸ Katajala 1994, 68–70; Kääriäinen 2017, 13.

väestöä ei olisi ollut syytä käydä oikeutta, eikä nostaa esille heitä, jotka moraalikoodistoa rikkoivat.

Viime vuosina Suomessa on herätty varhaisemman ajan historian tutkimuksen etiikan merkitykseen uusien tutkimussuuntausten vallatessa alaa. Tutkijat ovat olleet yhtä mieltä siitä, että tutkittavia on kohdeltava kunniallisesti ja arvostavasti, mutta näkemykset tähän lopputulokseen pääsemisestä ovat vaihdelleet. Pasi Saarimäki on nostanut esille kysymyksen siitä, kenen näkökulmasta tutkittavia on kohdeltava kunniallisesti. Jos tutkimus keskittyy yksityisasioihin, ei voi välttyä välillä liiankin tarkoilta yksityiskohdilta. Saarimäki korostaa tapahtumien laajemman kontekstin olevan avain eettiseen tutkimukseen. Tekoja on käsiteltävä suhteessa niiden yleisyyteen omana aikanaan eikä tehdä niistä liian yleistäviä moraalisia johtopäätöksiä yksittäisen ihmisen, saati laajemman yhteisön, toiminnasta.¹⁹ Pirita Frigrenin mukaan kontekstualisoinnin avulla yksilön tarinasta saadaan esille kuvaus itse tapauksen ohella myös kadonneesta yhteisöstä. Lähteessä tutkijan näkökulmasta esiintyvä ”poikkeava käytös” voi kuitenkin olla esimerkki aikalaisille ”arkipäiväisestä” ilmiöstä.²⁰ Jorma Kalela on muistuttanut, ettei historian tutkimuksessa voida luoda ”täyttä” kuvaa menneestä vaan monista konteksteista on valittava parhaiten tilanteeseen sopiva ja tilannetta parhaiten selittävä.²¹

Henkilötietojen häivyttäminen on herättänyt keskustelua.²² Historiantutkimuksessa tulkinnat rakentuvat lähdeviitoituksen varaan, eivätkä käytettävät aineistot eivät ole tutkijan yksityisomaisuutta tai hänen rakentamiaan. Tästä seuraa mahdollisen anonymiteetin ongelma – kun aineistot ovat kaikkien saatavilla, kuinka pitää tutkimuksen kohteena olevat anonyymeinä?²³ Yhtäläillä vaakakupissa painaa käsiteltävien ihmisten oikeus tulla muistetuksi eläneinä ihmisinä. Ongelmallisia ovat erityisesti ne rikosjutut, joissa kyse on ainoastaan syytöksistä, joita ei voida oikeudessa näyttää toteen. Jos rikos jää selvittämättä, eikä kukaan saa siitä tuomiota, onko oikein tuoda esille syytettyjen nimiä tai muita taustatietoja? Kriisin aikaiseen ravintokäyttäytymiseen sekä selviytymiseen keskittyvässä työssä tällaisten tapausten käsittely laajentaa kokonaiskuvaa. Tämän vuoksi koko aineiston hyödyntäminen osana tutkimusta on olennaista. Koska suoranaisesti nälkään liittyviä rikoksia aineistosta löytyy vähän, on tärkeää ottaa mukaan myös ainoastaan syytöksiksi jääneet rikokset. Tutkielmassani käsittelemäni henkilöt esiintyvät tyypillisesti etunimillään ja patronymeillään. Heidän

¹⁹ Saarimäki 2017, 80–83.

²⁰ Frigren 2017, 68.

²¹ Kalela 2017, 103.

²² Saarimäki 2017, 86–89; Vainio-Korhonen 2017, 31–36, 43–46; Miettinen 2017, 148–149.

²³ Kipping, Wadhwani, Bucheli 2014, 12–13, 24.

yhdistäminen tiettyyn sukuun tai perheeseen on työlästä ja toisinaan jopa mahdotonta. Erityisesti Karjalan ja Itä-Suomen osalla henkilöillä on jo tutkimusajankohtana käytössä sukunimet, jotka olen nekin ottanut tutkielmaani mukaan. Nimistön suomentamisen apuna olen käyttänyt Suomen Sukututkimusseuran artikkelia historiallisissa aineistoissa esiintyvien ruotsinkielisten etunimien suomentamisesta.²⁴

Tuomiokirja-aineistossa tutkijan ja tutkimuskohteen ajallinen etäisyys tulee hyvin esille niin kielellisten seikkojen ja lukutekniikan kuin käsiteltävien aiheidenkin osalta. Anu Lahtinen on todennut lähteiden kielen jo itsessään luovan toiseutta tutkijan ja tutkittavan välille, mikä on omiaan lisäämään aukkoja tulkinnassa. Historiantutkimuksen keskittyminen muutokseen korostaa varhaisemman historiantutkijan ajallista ja paikallista eroa suhteessa tutkittaviin. Mitä enemmän aiheeseen perehtyy, sen enemmän aukkoja tulkintaansa joutuu hyväksymään.²⁵ Hätäravintotutkimus ei voikaan aukottomasti todistaa tiettyjen hätäravintoaineiden käytöstä tai käytön välisistä suhteista. Tutkimuksen tehtävänä on luoda yksittäiset johtolangat yhdistävä kokonaisuus menneisyyden ihmisen hätäruoista sekä niihin liittyvästä rikollisuudesta, eikä yrittää tavoittaa kaiken kattavaa kuvasta nälänhädän riepottelemasta maasta ja sen yhteisöistä.

²⁴ Etunimet sukututkimuksessa, Sirkka Paikkalan artikkeli Suomen Sukututkimusseuran www-sivulla <https://www.genealogia.fi/nimet/nimi15s.htm> (Luettu 10.7.2019).

²⁵ Lahtinen 2018, 185.

1.3 1600-luvun lopun katovuodet ja nälänhätäteoriat

1600-luvun Euroopassa yli kahdeksankymmentä prosenttia väestöstä eli maanviljelyksestä, mutta suurvalta-ajan Ruotsissa elantonsa maasta sai vieläkin useampi. Jo lyhytaikaiset muutokset säässä vaikuttivat siihen, ettei maanviljelyksestä enää saatu kerättyä riittävää määrää ravintoa talven ajaksi. Alkeellisten viljelytapojen vuoksi ollut mahdollista saada viljaa varastoon suuria määriä parempinakaan vuosina.²⁶ Köppenin ilmastoluokituksen mukaan Suomi sijaitsee nykyään lumi- ja metsäilmaston kostealla ja kylmätalvisella alueella, jossa kesät ovat viileitä.²⁷ 1600-luvun lopun ilmastoon on todettu olleen keskimäärin useita asteita kylmempi kuin myöhemminä aikoina. Pieneksi jääkaudeksi kutsutun ajanjakson aikana ilmasto kylmeni 1300-luvulta alkaen saavuttaen kylmimmän vaiheensa vuosien 1680–1730 välillä.²⁸ Näinä vuosikymmeninä Ruotsin valtakunnassa kärsittiin laajamittaisista kadoista.

Suomea asutettaessa vuotuinen keskilämpötila oli korkeampi ja kasvukausi pidempi kuin myöhemmin. Kerran tänne asetuttuaan ihmiset pyrkivät selviytymään viljelyksen haasteista sopeutumalla sekä kehittämällä uusia viljelylajikkeita ja -menetelmiä.²⁹ Huono satovuosi näkyi viljan kasvun ohella heinäkasvussa. Heinänpuutteen sekä karjatautien vuoksi karjaa jouduttiin pakkoteurastamaan. Tällä puolestaan oli vaikutuksensa seuraavan vuoden viljasatoon, sillä karjaa pidettiin pitkälti sen tuottaman lannan takia.³⁰ Selviytyminen agraariyhteiskunnassa rakentui sukulaisuussuhteiden varaan, mutta niiden ohella taloudellisten olojen vaihteluiden varalle turvaa toi herra–palvelija -suhde. Suurin osa väestöstä työskenteli elämänsä aikana piikana tai renkinä. Osa palkasta maksettiin ylläpitona sekä ruokana ja juomana, mikä paransi selviytymisedellytyksiä huonompina aikoina. Naapuriapu turvasi toimeentulon yksittäisissä onnettomuuksissa ja esimerkiksi paloapu turvasi perheiden tulevaisuutta.³¹

Luonnon aiheuttamien nälänhätien on todettu esiintyvän alueilla, joissa sääolot tai sademäärät vaihtelevat vuodesta toiseen. Nälänhätään tilanne saattoi johtaa silloin, kun huonot säät olivat jatkuneet jo pitkään, eivätkä kerätyt varastot enää riittäneet.³² Toisaalta tutkimuksissa on korostettu nälänhätien olleen globaalilla tasolla tarkasteltuna epäsäännöllisiä. Tähän tulkintaan

²⁶ Fagan 2000, 101–103; Lappalainen 2012, 13.

²⁷ Köppenin ilmastoluokitus, World Map of the Köppen-Geiger climate classificationin [www-sivulla, http://koeppen-geiger.vu-wien.ac.at/present.htm](http://koeppen-geiger.vu-wien.ac.at/present.htm) (Luettu 18.3.2019).

²⁸ Fagan 2000, 23–38, 47–59.

²⁹ Huhtamaa & Helama 2017, 7–9.

³⁰ Kujala 2010, 413–414.

³¹ Miettinen 2015, 13–15, 132–133.

³² Cox 1984, 6, 9–10.

johtavat fragmentaarisesti säilyneet aineistot sekä nälänhätien ajallisen perspektiivin laajuus.³³ 1690-luvun alkupuolella kylmenneestä ilmastosta kärsi eniten Länsi-Eurooppa, kun taas vuosikymmenen lopulla Pohjolassa koettiin kurjuutta, jolle aikalaiset eivät löytäneet kuvaavia sanoja. Pahin kurimus osui nykyisen Suomen ja Viron alueelle.³⁴ Kurjat sääolot eivät päättäneet vuosisadan vaihteeseen. Suuren Pohjan sodan aikana (1700–1721) muiden kurjuuksien ohella myös kovat säät koettelivat väestöä.³⁵ Väestö ei ehtinyt toipua edellisestä kriisistä, kun seuraava jo kolkutteli riihen nurkalla. Viime aikoina on kuitenkin muistutettu, etteivät kaikki 1600-luvun lopun vuodet olleet katovuosia. Vaikka kylmät vuodet seurasivat toinen toistaan, oli satotuhossa kyse liiallisesta kosteudesta. Alueella vallitsi mannerilmasto, mikä toi mukanaan lämpimiä kesiä. Ne saattoivat parhaimmillaan tuottaa tavallista suurempia satoja, mikäli sadetta saatiin sopivasti, eivätkä liian aikaiset hallayöt ehtineet tuhota laihoa.³⁶

Suomi on laaja maa, jossa erilaiset maastot ja pienilmastot vaihtelevat. Usein normaaleinakin vuosina kärsittiin kadoista joillakin alueilla, mutta 1600-luvun lopun kahden vuosikymmenen tilanne oli vakavampi kuin yksittäisten talojen tai pitäjien tuhoutuneet vuodentulot. Ensin 1680-luvun puolivälissä koko Käkisalmen lääni kärsi pahoista kadoista. Kymmentä vuotta myöhemmin koko Suomen alue sekä Baltia kärsivät ankarista katovuosista, jollaisia ei tätä ennen tai tämän jälkeen nähty. Karjalassa sato epäonnistui aluksi vuosina 1686, 1687 ja 1688. Ensin runsaat sateet estivät kaskeamisen, sitten kosteus ja rakeet pilasivat sadon. Vuonna 1690 sato tuhoutui talvisen lauhan sään ja kosteuden pilattua siemenviljan.³⁷ Tilanne oli pahenemaan päin, sillä vuonna 1695 sää oli koko Suomessa sateinen ja kylmä, mutta seuraavan vuoden puolella sää lämpeni yllättäen helmikuussa. Lämpenemistä seurannut takatalvi tuhosi liian aikaisin kylvetyt pellot maaliskuussa. Kesä oli jälleen sateinen, eikä viljaa saatu sitä vähää mitä vuotta aiemmin. Tilanne johti valtavaan väestökatastrofiin talvena 1696–97.³⁸ Valtakuntaa perin pohjin järkyttänyt nälänhätä ei syntynyt hetkessä, eivätkä sen vaikuttimina olleet ainoastaan sääolot. Kyseessä oli pikemminkin toistuvien huonoista kasvukausista johtuvista satotuhouista syntynyt yhteiskunnallinen katastrofi, jossa kulkutaudit riehuivat vieden haudanlepoon noin kolmanneksen väestöstä.

Nälänhätää on määritetty ajan saatossa monella tapaa. Nykyään katsotaan, ettei yksipuolinen näkemys ruoan vähyydestä johtuvasta nälkäkriisistä enää riitä selittämään nälänhätää vaan

³³ Katso Ó Grada 2009, 30–35.

³⁴ Lappalainen 2012, 12.

³⁵ Lindeqvist 1919, 143–148.

³⁶ Kujala 2010, 411–412.

³⁷ Kujala 2010, 410–411.

³⁸ Jutikkala 1958, 192–193.

kyseessä on laaja-alaisempi ja pitkäkestoisempi kriisitilanne, jossa kuolleisuus kohoaa hälyttäviin lukemiin. Nälänhädän taustalla on taloudellisia, poliittisia ja yhteiskunnallisia syitä.³⁹ Nälänhädän syntymekanismit vaihtelevat, eikä kyseessä ole välttämättä tuotantomäärien lasku tai äärimmäinen ruokapula vaan nälänhädän taustalla on monimutkainen yhteiskunnallinen, sosiaalinen, ekologinen ja ravitsemuksellinen noidankehä. Kyse erityisesti nykyaikana on ennemminkin siitä, että johtavassa asemassa olevat ryhmät rajoittavat muiden ryhmien resursseja.⁴⁰ Nälänhätätutkimuksen pioneerin Amartya Senin näkemyksen mukaan monet nälänhädät johtuvat siitä, ettei olemassa olevia ravintovaroja jaeta tasapuolisesti.⁴¹ Suurten kuolonvuosien aikana kruunu ei tarjonnut vastikkeetonta apua vaan myi hätäapuviljaa. Koska sitä vain lainattiin maksua vastaan, jäivät kaikkein pahimmassa tarpeessa olleet ilman. Kruunun näkökulmasta tärkeintä oli taata myöhemmät verotulot myymällä viljaa sellaisille, jotka kykenivät siitä myöhemmin maksamaan korkoineen. Kruunun tehtäviin ei kuulunut yleinen auttamistoiminta.⁴² Tutkimuksessa on kuitenkin todettu, ettei viljaa olisi ollut kaikille riittävästi.⁴³

Nykypäivän nälänhädille riskialttiiden maiden tilannetta määritetään maailmanlaajuisella elintarviketurvaindeksillä (GFSI). Elintarvikkeiden saatavuuden mittaamisessa hyödynnetään 28:aa indikaattoria. Ne on ryhmitelty kolmeen kategoriaan, jotka ovat kohtuuhintaisuus, saatavuus sekä laatu ja turvallisuus.⁴⁴ Näiden faktoreiden avulla on mahdollista tarkastella yleisellä tasolla myös menneisyyden nälänhätiiä. GFSI:n kohtuuhintaisuuden kategoriassa tarkastellaan nykypäivänä bruttokansantuotteen (BKT) ja muiden indikaattoreiden avulla kotitalouksien taloudellisia edellytyksiä hankkia ravintoa.⁴⁵ 1690-luvun nälänhädän osalta on esitetty laskelmia kruunun toimittaman viljatynnyrin hinnasta sekä sellaisen hankkimiseen vaadittavasta työmäärästä.⁴⁶ Tarkkoja laskelmia on kuitenkin vaikeaa esittää, sillä rahatalouden rooli oli vähäinen ja muun muassa verot maksettiin tyypillisesti tavaroina.

Taloudellisia ravinnonhankinnan edellytyksiä kovemman painoarvon GFSI:ssä saavat saatavuuteen vaikuttavat indikaattorit kuten ruoan keskimääräinen saatavuus, riippuvaisuus ulkomaisesta ruoka-avusta sekä maatalouteen liittyvän infrastruktuurin kunto. Näiden lisäksi

³⁹ Pitkänen 1996, 126–129.

⁴⁰ de Waal 2018, 17–19.

⁴¹ Sen 1986, erityisesti 17–25.

⁴² Luukko 1967, 644–69; Kujala 2010, 411–412.

⁴³ Esim. Mäntylä 1988, erityisesti 22–59.

⁴⁴ Thomas, D'Hombres, Casubolo, Kayitakire & Saisana 2017, 5.

⁴⁵ Thomas, D'Hombres, Casubolo, Kayitakire & Saisana 2017, 9.

⁴⁶ Lappalainen 2012, 82.

ruokahävikki ja korruptio ovat olennaisia indikaattoreita.⁴⁷ 1690-luvulla saatavilla ravinnon kokonaismäärän on laskettu olleen riittämätön.⁴⁸ Viljaa tuotiin, mutta sen määrä ei ollut riittävä ruokkimaan koko väestöä. Viime vuosina tutkimuskentällä on kyseenalaistettu yhtäläillä ruokapulasta kärsivistä maista tulevan tuonnin oikeutus.⁴⁹ Maatalous oli joka tapauksessa tekniikaltaan vanhanaikaista, eivätkä viljelykasvit selvinneet poikkeavista olosuhteista.⁵⁰

Kolmas kategoria, ruoan laatu ja turvallisuus, liittyy pääosin ravinnon sisältämien ravintoaineiden määrään. Riittävän energiansaannin ohella tärkeää on turvata proteiinien, tärkeiden vitamiinien ja raudan riittävä saanti. Ruoan turvallisuutta ja puhtaan juomaveden saatavuutta seurataan.⁵¹ Tutkielmani ravinnon saatavuutta käsittelevässä toisessa luvussa keskityn nimenomaan ravinnon laatuun ja riittävien ravintoaineiden sekä vitamiinien saatavuuteen oikeuslähteiden mahdollistamassa valossa. Tätä ei ole Suomen 1690-luvun nälänhädän osalta ei ole tutkittu toisin kuin 1860-luvun nälänhädän osalta.⁵² Koska tavanomaista ravintoa ei ollut saatavilla, keskityn työssäni hätäravintoaineiden ravitsemuksellisen laadun arviointiin.

Nälänhädän kesto ja paikallinen ilmeneminen vaihtelevat, mutta 1900-luvun puolenvälin jälkeisiä nälänhätiiä tarkastelevissa tutkimuksissa on selvinnyt niiden eteneminen vaiheittain. Jane Corbettin mukaan yhteisö pyrkii keräämään varastoja ja valmistautumaan tulevaan muuttamalla viljelymekanismeja, laskemalla energiansaantia, siirtymällä hätäravintoon, myymällä pienkarjaa ja ottamalla lainoja. Miehet yrittävät parantaa perheiden tilannetta muuttamalla muualle. Mikäli kriisistä ei selvitä näillä valmisteluilla, turvaudutaan tuottavan omaisuuden myymiseen tai karjan teurastamiseen sekä lasketaan energiansaantia entuudestaan. Vaikeimmassa tilanteessa joudutaan hylkäämään koti ja lähtemään etsimään elämänedellytyksiä koko perheen voimin mistä tahansa muualta.⁵³ Tuomiokirja-aineisto antaa paljon viitteitä niin energiansaannin tietoisesta vähentämisestä, hätäravinnon hyödyntämisestä, tuottavaan omaisuuteen kajoamisesta, eläinten pakkoteurastamisesta kuin muuttoliikkeestäkin. Yhteiskunnissa pyrittiin varautumaan lyhytkestoisiin ravinnonsaatavuuden muutoksiin varastoimalla ravintoa, mutta aina se ei riittänyt.⁵⁴ Yhteisön varautumista nälkäkriisiin on

⁴⁷ Thomas, D'Hombres, Casubolo, Kayitakire & Saisana 2017, 9.

⁴⁸ Esim. Mäntylä 1988, erityisesti 22–59.

⁴⁹ Esim. Seppel, 2015.

⁵⁰ Vuorela 1975, 127–129, 169–170.

⁵¹ Thomas, D'Hombres, Casubolo, Kayitakire & Saisana 2017, 9.

⁵² Esim. Häkkinen 1991a.

⁵³ Corbett 1988, 1107.

⁵⁴ Corbett 1998, 1106–1107.

hankalaa tutkia, sillä se oli luonnollinen osa elämää, eikä siitä jäänyt erityisiä dokumentteja.⁵⁵ Tutkimuksessa on lisäksi todettu, että aliravitsemus ei välttämättä kerro ruoanhankinnan epäonnistumisesta vaan se on myös pidemmän ajan selviytymisstrategia.⁵⁶

Vuosina 1695–97 väestöä kurittaneiden suurten kuolonvuosien aiheuttamat väestötappiot olivat mittavimmat koko Suomen historiassa ja globaalilla tasollakin suuret. Arviot kuolleisuudesta ovat vaihdelleet. Tarkkoja laskelmia on mahdotonta esittää aineiston ollessa hajanaista. Suomen väkiluvun on esitetty laskeneen 25–30 prosenttia vuodesta 1695 vuoden 1698 alkuun.⁵⁷ Väkeä kuoli massoittain, eikä sen taustalla ollut ainoastaan nälkä vaan maassa riehuneet epidemiat veivät väkeä hautoihin.⁵⁸ Harva kuoli nälkään, mutta aliravitsemuksesta kärsivien ihmisten heikentynyt vastustuskyky altisti heidät taudeille. Ihmisen on todettu kuolevan 40 vuorokaudessa täysin ilman ravintoa jäädessään, mikäli hänellä on tarjolla vettä.⁵⁹ Nälänhädässä suurimmiksi tappajiksi muodostuvat tyypillisesti endeemisinä esiintyvät taudit, jotka esiintyvät aliravitsemuksen ja huonon hygienian vuoksi epidemioina.⁶⁰ Kulkutaudit tyhjensivät kokonaisia taloja ja sukuja. Tilattomalle väestölle tämä mahdollisti sosiaalisen nousun.⁶¹ Näkemystä on kritisoitu, ja sosiaalisen nousun taustalla on korostettu olleen pidempiaikainen yhteiskunnallinen muutos 1600-luvun lopulla kuin nälänhätä itsessään.⁶²

Robert Dirksin mukaan nälänhätää voidaan tulkita vaiheittain sosiaalisen vuorovaikutuksen kentässä. Dirks on jakanut nälänhädän kolmeen eri vaiheeseen: Heräämisvaiheessa tilanteeseen yritetään vaikuttaa sosiaalisessa kentässä, jolloin kyläyhteisön jäsenten lojaalius sen toisia jäseniä kohtaan voi korostua. Seuraavassa, vastarinta-vaiheessa, sosiaalinen piiri pienenee ja selviytymisnäkökulmasta tärkeänä nähdään lähinnä oma perhe. Omasta sisäryhmästä tulee muuta yhteisöä tärkeämpi, minkä vuoksi yksilöt saattavat siirtyä rikostenpolulle turvatakseen läheistensä tai omat elämän edellytyksensä. Kolmannella tasolla ihminen kyynistyy, ja omasta selviytymisestä tulee tärkein tavoiteltava asia.⁶³ Suomen 1860-luvun nälänhädän mentaliteettihistoriaa tutkineen Kari Pitkäsen mukaan viimeistään kolmannella tasolla aliravitsemuksen oireet ovat voimakkaat, ja ne säätelevät ihmisen toimintaa. Heikentyneet voimavarat eivät mahdollista kapinahengen syntyä. Läheisimmästä kanssaihmisestäkin on

⁵⁵ Pitkänen 1996, 134.

⁵⁶ Corbett 1988, 1106–1108.

⁵⁷ Muroma 1991, 179–80.

⁵⁸ Lappalainen 2014.

⁵⁹ Voutilainen 2017, 51–60; de Waal 2018, 21–22.

⁶⁰ Cox 1981, 13.

⁶¹ Jutikkala 1958, 192–196.

⁶² Mäntylä 1988, 63–64.

⁶³ Dirks 1980, 21–32; Katso myös Pitkänen 1996, 132–134.

tullut kilpailija, joka on uhkana ravintoresursseille. Tässä vaiheessa Pitkäsen mukaan edes perhepiirissä ei selvitä ruoan tasapuolisesta jaosta, mutta ihminen ei silti ole olosuhteisiin alistuva tahdoton toimija.⁶⁴

Aliravitseminen vaikuttaa niin fyysiseen kuntoon kuin psyykkiseen kestävyYTEENKIN. Kun sietokyky ylittyy ja aliravitseminen on paha, tavoittelevat jotkut elantoaan rikollisin keinoin. Nälänhädän aikana turvattomuus lisääntyi. Erityisesti omaisuusrikoksien määrä kasvoi.⁶⁵ Rikoksista rankaistiin ankarasti. Ruotsissa noudatettiin 1600-luvun lopussa useita eri lakeja ja asetuksia. Laki pohjautui pääasiassa keskiaikaiseen Kristofferin maanlakiin (1442) sekä Vanhan testamentin Mooseksen lakiin. Vaikka Mooseksen laki langettikin useista rikoksista kuolemanrangaistuksen, oli käytäntö tyyppillisesti lievempi kuin laki.⁶⁶ Jotkut sortuivat hädässä rikoksiin ja yhteiskuntarauha horjui. Ihmiset tekivät kaikkensa saadakseen kokoon riittävästi ravintoa selvitäkseen seuraavaan kesään. He yrittivät selvitä kuka milläkin keinolla. Perehdyn tässä tutkielmassani joihinkin näistä keinoista hätäravinnon hankinnan ja siihen liittyvän rikollisuuden kautta.

⁶⁴ Pitkänen 1996, 139–142.

⁶⁵ Häkkinen 1991b, 185–186.

⁶⁶ Ylikangas 1983, 154–155.

2. Ravinto ja hätäravinto

2.1 Tavanomaisesta ravinnosta pula-ajan ruokiin

Talonpoikaista ruokakulttuuria pidetään usein muuttumattomana. Ruokakulttuuri muuttuu jatkuvasti hitaasti ja toisinaan nopeastikin lyhyellä aikavälillä. Kyse on muutoksen nopeudesta eikä siitä, etteikö ruokakulttuuri sinällään muuttuisi. Suomi on talonpoikaiselta ruokakulttuuriltaan yhtenäinen, mutta maan eri osissa eräillä elinkeinoilla kuten kalastuksella ja metsästyksellä on ollut suurempi merkitys. Myös eri ruokakasvien käytön suhde on ollut erilainen.⁶⁷ Maatalousyhteiskunnassa vuodentulo ratkaisi seuraavan talven selviytymisen, vaikkakin säästävällä varastointitaloudella ruokavaroja voitiin säästää pidempiä aikoja. Ravinnon perusta oli kaikissa yhteiskuntaluokissa samanlainen, vaikka säätyläistöllä saattoikin olla mahdollisuus kuluttaa enemmän energiapitoisempia ravintoaineita. Pääosa energiasta tuli viljatuotteista. Ravinto oli vähärasvaista. Rasvaa saatiin lähinnä sianlihasta sekä erilaisista maitotuotteista. Voi oli kauppatavaraa. Proteiinia saatiin maitotuotteiden ohella kuivatuista herneistä ja pavuista. Puutteellisen ruokavalion takia erityisesti talviaikaan monet kärsivät A-, C- ja D-vitamiinien vajauksista. Ongelmia aiheutti myös vähäinen kalsiumin ja jodin saanti.⁶⁸

Maanviljelyn perustan loivat lyhyeen kasvukauteen sopeutuneet talviruis (*Secale cereale L.*) ja pelto-ohra (*Hordeum vulgare*). Katovuosia vastaan taisteltiin viljelemällä näitä sekä kaskessa että rintapelloilla.⁶⁹ Suomesta ei löydy yhtäkään kotoperäistä viljakasvia vaan kaikki viljeltyt lajit ovat tulokkaita. Maailman vanhimpiin viljelykasveihin lukeutuva ohra on laajalti Pohjolassa viljelty. Se on ainoa viljelykasvi, joka menestyy napapiirin pohjoispuolella. Ohraa on vanhastaan viljelty pellossa, kun taas ruista tyypillisemmin kaskessa ja suolla.⁷⁰ Kun kaski oli edellisenä vuonna kaadettu ja poltettu, kylvettiin siihen seuraavana kesänä yhtäaikaaisesti naurista ja ruista. Näin jo ensimmäisenä vuonna saatiin naurissato, kun taas vuoden maassa talvehtiva ruis antoi sadon seuraavana vuonna.⁷¹ Kaskia poltettiin laajalti itäisessä ja pohjoisessa Suomessa Lappia lukuun ottamatta, kun taas peltoviljely rajoittui Etelä-Suomeen. Peltoja viljeltiin kiertoviljelyn keinoin, joten eri satojen välissä peltojen annettiin levätä eli pelloille kylvettiin esimerkiksi muita viljelykasveja tai peltojen annettiin heinittyä. Peltoviljelyn

⁶⁷ Talve 1973, 28–29, 32–39; Talve 1979, 140, 154, 158.

⁶⁸ Ikonen 1991, 81–83.

⁶⁹ Huhtamaa & Helama 2017, 4.

⁷⁰ Vuorela 1975, 127–129.

⁷¹ Vuorela 1975, 142–143.

ongelma oli lannoituksen puute, sillä karjaa ei ollut riittävästi.⁷² Peltotyypistä riippumatta tärkeää oli kylvää pellot oikeaan aikaan, jotta satotuhoilta välttyttiin. Kevätkylvöt aloitettiin herneellä, joka kylvettiin maahan jopa huhtikuussa. Sen jälkeen kylvettiin härkäpapu, kaura, ohra, kevätvehnä, pellava, hamppu, nauris ja ruis. Syysruis kylvettiin mahdollisimman aikaisin elokuun puolen välin tienoilla, mutta sadon se antoi vasta talven yli talvehdittuaan.⁷³

Muista viljelykasveista tärkeimpiä olivat nauris, lanttu, kaali, herne ja papu. Sipulia käytettiin mausteena.⁷⁴ Nauris on vanhin tunnettu hyötykasvi Suomessa. Naurista kylvettiin kesällä jopa kolmeen otteeseen, jotta sato kypsyi eri aikaan ja hallatuhoilta välttyttiin. Peruna korvasi aiemmin laajemmin käytössä olleet nauriin ja lantun vasta 1700-luvulla. Hernettä viljeltiin lähinnä eteläisessä Suomessa, sillä sen kasvukausi on pitkä, eikä se pärjännyt pohjoisempana. Härkäpapua kasvatettiin Etelä-Suomen ohella Etelä-Karjalassa ja Savossa. Keräkaalia löytyy Suomen luonnosta luonnonvaraisena. 1600-luvun loppua kohden sen osuus ravinnosta kasvoi viljelyn myötä.⁷⁵ Näistä viljelykasveista talvikäyttöön säilöttiin pääasiassa kaalia ja hernettä. Lisäksi luonnonmarjoista säilöttiin lähinnä puolukkaa, joskin muuraimia ja mustikoita säilöttiin survottuna omaan mehuunsa.⁷⁶

Ravinnon perustan muodosti jauhoista leivottu leipä. Leipää leivottiin alueesta riippuen joko kaksi kertaa vuodessa (Länsi- ja Pohjois-Suomi) tai vähintään kerran viikossa (Itä-Suomi, Savo, Karjala). Jos leipää leivottiin vain harvoin, tehtiin sitä suuria määriä. Leivät kuivatettiin vartaissa tai leipähäkeissä myöhempää käyttöä varten, minkä vuoksi näistä alueista puhutaan ns. kovanleivän alueina. Alueellisena erityispiirteenä Savossa ja Karjalassa syötiin erityisesti eväsrुकana kukkoja, jotka olivat täytettyjä leipiä. Usein kukkokaikinan sisään laitettiin kalaa, mutta myös lihaa, naurista, lanttua ja kaalia käytettiin täytteenä.⁷⁷

Eläinperäisen ravinnon osuus ruokavaliossa oli vähäinen. Kalaa, lihaa ja maitotuotteita käytettiin viljatuotteiden ohella silloin, kun niitä oli tarjolla. Kaloilla oli ratkaiseva rooli ravinnon monipuolistajana erityisesti meren rannikolla tai järvien ja jokien lähistöllä asuvien ihmisten arjessa. Talvisin järviolueilla syötiin muun ruoan särpimenä vahvasti suolattua ahventa, särkeä, muikkua ja kuoretta. Meren lähistöllä syötiin lähinnä suolasilakkaa, muikkua ja lahnaa. Talojen kotieläimistä lehmä oli arvokkain, sillä sen maidosta valmistettiin kesäisin

⁷² Vuorela 1975, 152–155.

⁷³ Vuorela 1975, 169–170.

⁷⁴ Talve 1973, 53–59, 70–74, 80–85.

⁷⁵ Vuorela 1975, 130–132.

⁷⁶ Talve 1973, 70–74, 80–85.

⁷⁷ Talve 1973, 60–64, 66–70.

kotikulutukseen maitopohjaisia ruokia kuten rahkaa ja viiliä sekä myyntiin voita. Maitoa joivat ruokajuomanaan pikkulapset. Aikuiset joivat tavallisesti kaljaa, eräretkillä ja keväisin koivunmahlaa sekä kesäaikaan piimää.⁷⁸ Kotieläimiä teurastettiin sadonkorjuun jälkeen syksyllä, jolloin lihaa, verta ja sisäelimiä säilöttiin silloin koko vuodelle. Tuoretta lihaa syötiin vain teurastuksen aikaan, muutoin liha oli joko suolattua tai kuivattua.⁷⁹

Tyypillisimpiä ruokia olivat erilaiset keitot ja puurot, joita valmistettiin kaikista viljelykasveista. Lanttu-, nauris- ja hernekeitot olivat näistä tyypillisimpiä. Lisäksi kaali- ja nokkoskeittoja on syöty koko maassa. Ilmar Talve esittelee lisäksi myös suolaheinäkeiton (Impilahti, Kanneljärvi) sekä ohdakkeista tehdyn keiton (Kannas, Varsinais-Suomi). Keittojen ohella syötiin haudutettuja juureksia kuten lanttua ja naurista suolakalan tai -lihan kanssa.⁸⁰ Ruokailurytmistä ei ole säilynyt tarkkoja tietoja, mutta ruokailu on tapahtunut arjenaskareiden ehdoilla. Tyypillisesti syötiin kolme kertaa päivässä, mutta 1700-luvulla mainitaan kesäaikaan syödyn neljäkin ateriaa. Aterioiden nimitykset vaihtelivat alueittain. Päivän pääateriat on syöty tyypillisesti aamulla ja illalla. Näiden ruokailujen välissä on puolestaan voitu syödä kerrasta kahteen joko kylmää tai lämmintä ruokaa.⁸¹

Pohjoisilla leveysasteilla ajoittaiset katovuodet ja nälkäkriisit ovat olleet pikemminkin sääntö kuin poikkeus. Useamman katovuoden sattuessa perätysten eivät ruokavarastot riittäneet ravinnonlähteeksi vaan ihmisten täytyi turvautua hätäravintoon. Toisin sanoen siihen, mitä luonnosta saatiin kerättyä. Ruokapula oli tyypillisimmin pahimmillaan juuri ennen sadonkorjuuta, jolloin varastot olivat jo käytetyt, eikä luontokaan juuri tarjonnut syötävää.⁸² Ruotsalainen etnologi Kerstin Eidlitz⁸³ käsittelee napa-alueiden kansojen kriisiaikojen hätäravintoa laajalti väitöskirjassaan vuodelta 1967. Napa-alueiden kansoihin hän liittää Suomen, Ruotsin ja Islannin asukkaat. Eidlitzin tutkimusta voi rajoituksin hyödyntää 1600-luvun lopun nälkäkriisiä tutkittaessa. Väitöskirjassaan hän tuo esille pitkälti samoja eläin- ja kasvikunnan energianlähteitä kuin joita 1600-luvun lopun Suomessa syötiin. Kaikkia hänen mainitsemiaan eläimiä ja kasveja ei kuitenkaan tavata eteläisessä Suomessa (esim. porot, laajassa mittakaavassa merinisäkkäät). Tärkeä ero suomalaisten ja napa-alueiden kansojen välillä on napa-alueiden keräilyyn ja metsästyksen pohjautunut elämäntapa.⁸⁴ Suomessa elanto

⁷⁸ Talve 1973, 94–100.

⁷⁹ Eidlitz 1967, 102–104; Talve 1973, 42–53.

⁸⁰ Talve 1973, 72–78.

⁸¹ Talve 1973, 118–224.

⁸² Corbett 1988, 1099.

⁸³ Myöhemmässä tuotannossaan hän käyttää toisen avioliittonsa myötä nimeä Kerstin Eidlitz Kuoljok.

⁸⁴ Talve 1973, 28–29.

saatiin pohjoisinta Lappia lukuun ottamatta pääosin maanviljelyksestä, joskin maantuottoa lavennettiin keräilyllä ja metsästyksellä.⁸⁵

Eidlitzin mukaan ei ole mahdollista tehdä tarkkaa jakoa normaalin ravinnon ja hätäravinnon välille, sillä ravintoon liittyvät asenteet ovat muuttuvia. Joitakin ruoka-aineita käytettiin sekä normaaleina vuosina että hädän hetkellä. Tärkeimmät määrittävät tekijät löytyvät näiden ravintoaineiden käyttömäärien suhteista. Jopa saman yhteisön sisällä eri ravintoaineet ovat saaneet erilaisia merkityksiä: Kun yksi ryhmä on pitänyt jotakin ravintoainetta hätäravintona, on toinen pitänyt samaa ravintoainetta herkkuna. Esimerkiksi pettua käytettiin suurperheissä myös normaaleina vuosina. Makeahko pettuleipä miellytti toisten makunystyröitä, ja jotkut jopa toivoivat saavansa pettuleipää syödäkseen vatsansa täydeltä. Monet taasen inhosivat pettua. Negatiiviset asenteet johtuivat petun läheisestä yhteydestä köyhyyteen ja hätään.⁸⁶ Jos tietyllä alueella käytetään jatkuvasti leivän jatkeena esimerkiksi pettua, ei voida varauksetta puhua hätäravinnosta.

Hätäravinto voidaan määritellä kahdella tavalla riippuen siitä, korostetaanko määritelmässä sitä, mistä se on valmistettu (jotakin sellaista, jota ei normaalisti syödä) vai sitä, miten sitä nautitaan (poimitaan matkan varrelta ja syödään heti). Sivistyneistö määritteli hätäravinnon sellaisiksi kasveiksi, joita ei viljelty.⁸⁷ Tähän näkemykseen pääasiassa työssänikin keskityn, vaikka tuonkin esille esimerkiksi oljen ja tampun käytön hätäravintona. Universaaliksi hätäruoaksi voidaan katsoa ainoastaan viimeisen hädän hetkellä ravinnoksi käytetyt vanhat nahkavaatteet, kengät sekä kärppä, jonka sanottiin maistuvan ja haisevan vastenmieliseltä. Psyykkisen kestokyvyn pahasti ylittyessä ovat jotkin yksilöt tai yhteisöt voineet turvautua ihmissyöntiin.⁸⁸ Tässä tutkimuksessa en keskity näihin universaaleina pidettyihin hätäruokiin, sillä Suomessa ne ovat ääriesimerkkejä, jotka kertovat lähinnä moraalien täydellisestä murtumisesta. Esimerkkejä tällaisen hätäravinnon käytöstä ei omasta aineistostani löydy, eikä sitä tuoda esille yleisesti aiemmassa tutkimuksessakaan. Suuriin kuolonvuosiin keskittyvä historian tutkimus on etsinyt todisteita jo aikalaisten keskuudessa kiertäneisiin kauhutarinoihin ihmissyönnistä, mutta tällaisia tapauksia ei Suomesta tunneta kuin muutamia.⁸⁹

Kun sato tuhoutui useampana vuonna peräjälkeen, ei ollut mahdollista selvittää tavanomaisella ravinnolla. Silloin jouduttiin turvautumaan laajalti hätäravintoon, jota saatiin monista

⁸⁵ Eidlitz 1967, 9–40.

⁸⁶ Eidlitz 1967, 54–60.

⁸⁷ Korhonen 1987, 65–66.

⁸⁸ Esim. Eidlitz 1967, 128; Ó Grada 2009, 63–68; Lappalainen 2012, 173–176; Voutilainen 2017, 79–83.

⁸⁹ Keränen 1994, 51; Lappalainen 2012, 112–13, 174–176.

luonnonvaraisista lajeista.⁹⁰ 1600-luvun nälänhädästä tunnetaan hätäruokana aiemman tutkimuksen mukaan muun muassa akanat, kastunut ja pilaantunut vilja, oljet, pettu, sammal ja suovehka.⁹¹ Jo normaalivuosina talonpoikainen ravinto sisälsi niukasti proteiinia. Nälänhätien aikana proteiininpuute paheni. Monet hätäravinnoksi käytetyistä kasveista olivat myrkyllisiä, jollei niitä valmistettu oikealla tavalla. Vaikka hätäravinnon valmistus olisi osattukin, aiheutti hätäravinnon syöminen vatsan ja raajojen turpoamista nesteen kertyttyä kehon näihin osiin. Hätäravinto oli ravintoköyhää ja altisti (suolisto-)sairauksille. Aikalaisetkin tunnistivat turpoamisen pahan nälän merkinä.⁹² Suomessa nälkäaikaa on tyypillisesti ollut kevät, kun varastot oli jo kulutettu eikä uutta, tuoretta ravintoa ollut vielä saatavilla.⁹³

Raskaassa fyysisessä työssä hiilihydraattien merkitys korostuu rasvojen saannin ohella⁹⁴, vaikkakin 1600-luvun lopun ruokavaliossa rasvoja ylipäättään syötiin vähän. Lyhytaikainen ruoanvajausta ei näy fyysisessä kestävyudessa, sillä keho hyödyntää rasvakudosta energianlähteenään. Monet rasvaliukoiset vitamiinit riittävät kuukausiksi. Ongelma onkin vesiliukoisten vitamiinien puute. Näiden puutostila aiheuttaa fyysisiä ja psyykkisiä ongelmia kuten väsymystä, suorituskyvyn ja kestävyysalennusta sekä hämäränäön huonontumista.⁹⁵ Pitkällä tähtäimellä ihminen ei selviä energianvajauksesta, sillä elintärkeät elintoiminnot kuluttavat energiaa. Ravinnon puute johtaa muun muassa suorituskyvyn heikentymiseen ja väsymykseen. Aliravitsemuksen tutkiminen on mahdotonta tieteen eettisten periaatteiden vuoksi, mutta aliravitsemuksen vaikutuksia on tutkittu sekä itseään vapaaehtoisesti nälkiinnyttävillä että osittain nälkiinnyttämiseen tähtäävissä kokeissa. Ravinnon puute ei vaikuta ainoastaan ihmisen fyysiseen kuntoon vaan ruoan puutteella on havaittu olevan lisäksi psyykkisiä vaikutuksia ja sen on havaittu aiheuttavan esimerkiksi apatiaa.⁹⁶

Aikuisen viljantarve oli noin kaksi tynnyriä vuodessa, kun taas lapselle on laskettu riittävän puolet tästä.⁹⁷ Aikuisen miehen energiantarve fyysisessä työssä on laskennallisesti 15MJ eli 3500 kcal vuorokaudessa, mutta tähän vaikuttavat monet yksilölliset ominaisuudet kuten ikä, tehtävä työ sekä henkilökohtaiset ominaisuudet. Naisen energiantarve on reilut kaksi kolmannesta miehen energiantarpeesta, lapsen vieläkin vähemmän. Mies tarvitsee vähintään

⁹⁰ Eidlitz 1967, 120–21.

⁹¹ Lappalainen 2012, 105–09.

⁹² Lappalainen 2014, 429–430; Katso myös Ó Grada 2009, 75–76.

⁹³ Lappalainen 2012, 103–104.

⁹⁴ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 13.

⁹⁵ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 16–17, Taulukko 4.

⁹⁶ Ó Grada 2009, 55; Lappalainen 2012, 117, 163–164; Voutilainen 2017, 49–50, 54.

⁹⁷ Ikonen 1991, 81.

10MJ eli 2400kcal pystyäkseen kevyeen fyysiseen työhön. Selviytyäkseen päivän hengissä täyslevossa pidemmällä aikavälillä, on ihmisen saatava energiaa 5MJ vuorokaudessa eli hieman vajaa 1200 kcal.⁹⁸ Keho voi sopeutua aliravitsemukseen. Perusaineenvaihdunnan käyttämän energiamäärän on todettu tutkimuksissa voivan laskea jopa 960 kilokaloriin.⁹⁹ Täyslevossa selviytymiseen tarvittavan energiamäärän voi saada muun muassa seuraavista ruoka-aineista:

330–400 g kaura-, ohra- tai ruisjauhoja

360 g kuivattuja härkäpapuja

400 g kuivattua suovehkaa

490 g kuivattuja herneitä

600–1100 g raakaa riistaeläinten tai -lintujen lihaa

1000–1400 g raakaa kalaa

1500 g kesäkuussa kerättyä tai 2000 g syyskuussa kerättyä pettua

2000–2400 g tuoretta puolukkaa tai mustikkaa

2000–2800 g koivun, voikukan tai nokkosen lehtiä

2600 g islanninjäkälää¹⁰⁰

Monia näistä ei voitu syödä vaadittavia määriä (lehdet, pettu) ja lähes kaikilla (erityisesti pettu, metsämarjat, jäkälät ja sammaleet) oli pitkäaikaikäytössä vakavia sivuvaikutuksia. Useat hätäruoat sisältävät vähän ravintoaineita ja paljon kuituja, jotka laajassa mittakaavassa nautittuina aiheuttivat vakavia ongelmia ruoansulatuksessa. Hätäravinnon raaka-aineiden kerääminen ja varastointi laajassa mittakaavassa oli vaivalloista. Keräämisen oli tapahduttava keväällä ja kesällä, jolloin muutakin työtä oli riittämiin. Pettu oli kerättävä sulavien hankien aikaan kasvukauden aluksi jo maaliskuussa tai viimeistään toukokuun lopun ja juhannuksen välisenä aikana, mutta herneenvarsia ja olkia voitiin kerätä vielä syksylläkin.¹⁰¹ Hätäravintoaineet jauhettiin jauhoiksi, joilla jatkettiin leipäjauhoja. Korvikejauhoilla ei kuitenkaan voitu korvata kaikkea leivän jauhoista, sillä leipä ei silloin pysynyt koossa. Hätäleivän sisältämät sulamattomat kuidut aiheuttivat hengenvaarallisia vatsavaivoja.¹⁰²

Kaikkea mahdollista ei käytetty ravinnoksi vaan yhteisön arvot vaikuttavat olennaisesti siihen, mikä ylipäättään on nähty mahdollisena ravintona. Kulttuuriset ja uskonnolliset syyt estivät joidenkin ruoka-aineiden käytön. Esimerkiksi Karjalassa ei periaatteessa syöty karhua,

⁹⁸ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 12; Häkkinen 1991a, 93.

⁹⁹ Livi-Bacci 1991, 41–43.

¹⁰⁰ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 83; Häkkinen 1991a, 93–94.

¹⁰¹ Korhonen 1987, 68; Häkkinen 1991a, 94–98.

¹⁰² Eidlitz 1967, 54–60; Talve 1973, 108–109.

metsälintuja tai kananlihaa, kun taas turkisten takia metsästettävää oravaa, näätää ja mäyrää saatettiin hädässä syödäkin.¹⁰³ Jänistä ei syöty, koska Raamattu opetti sen olevan saastainen eläin.¹⁰⁴ Hevosenlihaan liittyvä inho on vanha, eikä hevosta syöty kuin korkeintaan äärimmäisessä hädässä – mieluummin nälännyttiin nälkään.¹⁰⁵ Eidlitz huomauttaa kuitenkin lappalaisten syöneen hevosenlihaa, jota he ostivat ruotsalaisilta.¹⁰⁶ Hevosen syömättömyyttä on perusteltu Raamatun opeilla, sillä eläimet, joilla ei ollut halkinaisia sorkkia, olivat saastaisia.¹⁰⁷ Hevonen oli talon työjuhta, eikä maanviljelyksen ja liikkumisen kannalta tärkeimpään eläimeen kajottu ennen kuin oli pakko lähteä kerjuulle.

Tiettyjen eläinten ruokakäyttöön liittyvien tabujen ohella myös sieniin liittyi vahvoja asenteita aina 1900-luvulle saakka. Sienten ruokakäyttö oli 1860-luvun nälänhädän aikana vähäistä, sillä niitä ei ollut totuttu syömään. Ainoastaan Venäjällä ja Karjalassa sienet tunnettiin ihmisravintona. Sieniin liittyviä negatiivisia asenteita on selitetty alhaisen ravintopitoisuuden ohella sillä, etteivät ne muistuttaneet muita perinteisiä ruoka-aineita.¹⁰⁸ Sienten ruokakäytön vähyys johtunee lisäksi niiden tunnistamisen ja valmistamisen oikullisuudesta, niiden myrkyllisyydestä sekä pahasta mausta. Niihin liitetyt negatiiviset asenteet kantoivat myöhemmille vuosisadoille. Kun Suomen viimeisten nälkävuosien aikaan 1860-luvulla sivistyneistö pyrki valistamaan rahvasta sienten syömisen tärkeydestä nälänhädässä, kohtasi se laaja-alaista vastustusta ja inhoa.¹⁰⁹

¹⁰³ Eidlitz 1967, 128–129; Talve 1973, 42–44

¹⁰⁴ Talve 1973, 42–44

¹⁰⁵ Lappalainen 2012, 112.

¹⁰⁶ Eidlitz 1967, 136.

¹⁰⁷ Talve 1973, 42–44.

¹⁰⁸ Eidlitz 1967, 64–66.

¹⁰⁹ Itkonen 2017.

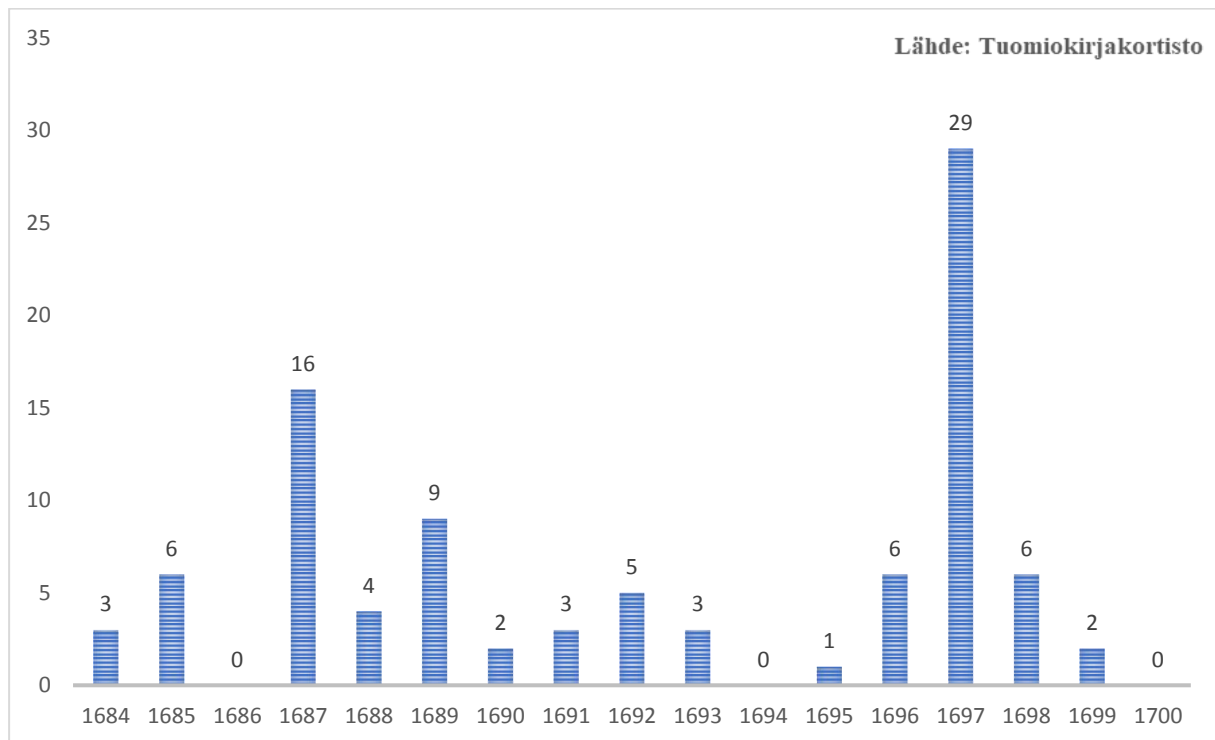
2.2 Hätäravinto tuomiokirjoissa

Ruokapulan uhatessa siirryttiin ensisijaisesti käyttämään enemmän sellaista ravintoa, jota normaaliaikana syötiin vähemmän. Tällaisia olivat normaaleina aikoina vähemmän käytetyt kasvilajit. Jos nämä toimet eivät riittäneet, syötiin sellaisia kasveja, kaloja ja eläinten osia, joita ei syöty normaaleina aikoina. Tällöin käytettiin erilaisista kasveista valmistettuja hätäjauhoja. Ensin näillä jatkettiin leipää ja puuroja, mutta lopulta niitä käytettiin viljan korvikkeena, kun viljaa ei enää ollut. Hätäravinnon käytöllä oli vakavia vaikutuksia terveydelle, sillä suurina määrinä nautittuina liian kuitupitoinen tai jopa myrkyllinen hätäravinto aiheutti terveysongelmia. Ne saattoivat pahimmillaan alentaa ihmisen vastustuskykyä altistaen hänet tappaville kulkutaukeille. Jopa äkkikuolema oli mahdollinen vääränlaisen ravinnon tuhotessa ihmisen ruoansulatusjärjestelmän.

Aiemmassa tutkimuksessa eri hätäravintojen käyttöä on käsitelty suuriin kuolonvuosiin rajautuen. Ennen suuria kuolonvuosia kärsittiin pahoista kadoista Käkisalmen läänissä, jonka osalta ei tarkastelua ole tehty nimenomaan ravinnon näkökulmasta. Tämän vuoksi olen rajannut tutkielmani koskemaan myös 1680-luvun loppupuolella käytettyä hätäravintoa. Tässä luvussa esittelen ja vertailen vuosien 1684–1700 aikana käräjätapauksissa esille tulleita hätäravintoaineita tuoden esille eri kriisivuosien eroja. Arvioin samalla tutkimuskirjallisuuteen nojautuen hätäravintoaineiden ruokakäytön edellytyksiä.

On syytä huomata, etteivät seuraavat diagrammit välttämättä kerro yksittäisen hätäravinnon käytön yleisyydestä. Hätäruokamaininnat ovat osa muista syistä säilyneitä dokumentteja, eikä näitä dokumentteja ole alun perin luotu tilastoimaan käytettyä hätäravintoa. Hätäravinnon syöminen ei ollut sinällään rangaistava teko, minkä vuoksi tuomiokirja-aineisto sisältää moninaisia tapauksia, ja luo siten kiintoisan katsauksen käräjille tuotuihin tapauksiin. Jonkinlaista kokonaiskuvaa eri hätäravintojen käytöstä, niiden käytön yleisyydestä sekä ylimalkaan erilaisista hätäravinnoista ne kuitenkin antavat.

Kaava 1: Hätäruokien maininnat 1684–1700

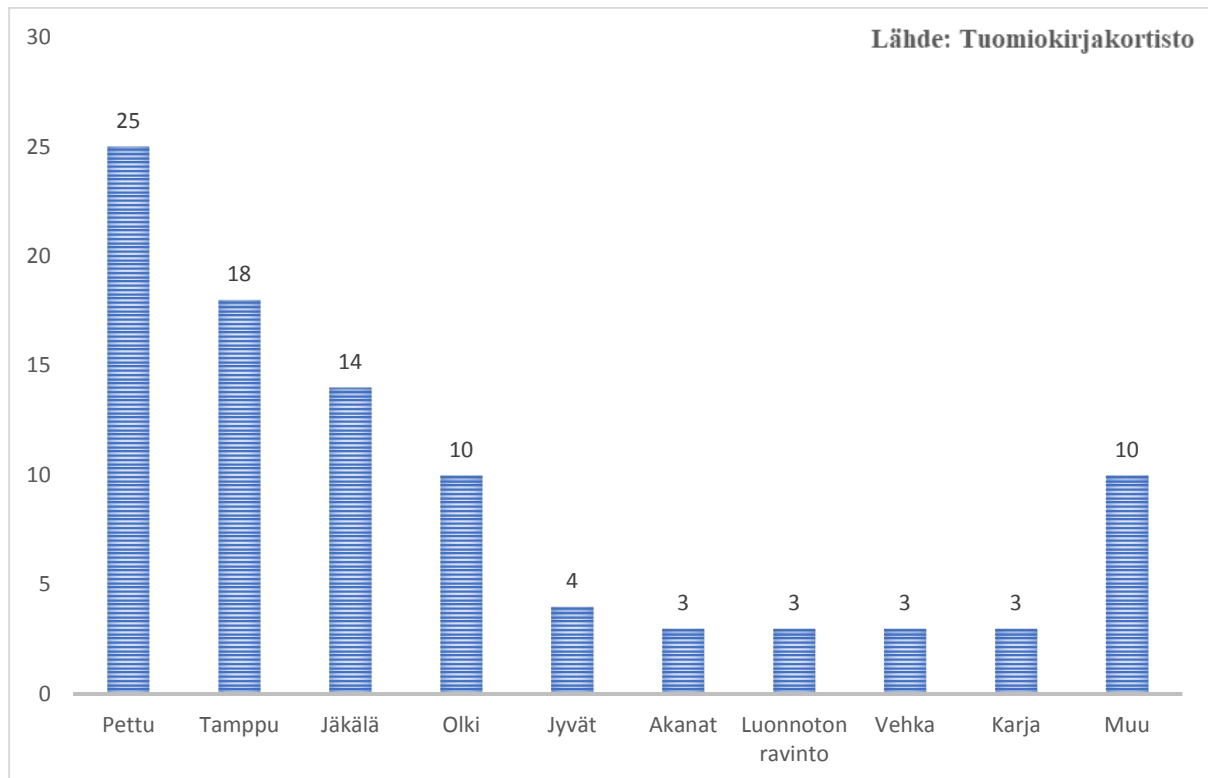

Lähdeaineistooni kuuluu kuuden eri tuomiokunnan (ja kihlakunnan) aineistoja. Nämä ovat Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta, Ylä-Satakunnan tuomiokunta, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunta, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunta sekä Käkisalmen läänin tuomiokunta. Lisäksi aineistooni kuuluu myös Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan aineistoja. Lähdeaineistostani löytyy yhteensä 93 hätäravintomainintaa. Suurin osa maininnoista keskittyy kahteen eri ajanjaksoon: vuosien 1687–1689 sekä 1696–1698 välille. Ensimmäisenä ajankohtana koettiin useita peräkkäisiä pahoja katovuosia Karjalassa, minkä vuoksi sieltä laadittiin valituksia laaja-alaisesta kurjuudesta sekä veronmaksukyvyttömyydestä. Jälkimmäisenä ajankohtana puolestaan koko Suomea koetteli sen historian pahin nälänhätä. On otettava huomioon, ettei tällainen tilastointi kerro kaikkea. Vaikka vuodet 1689 (9) sekä 1692 (5) korostuvat aineistossa, on näiden kohdalla kyse sattumasta. Näinä vuosina käräjillä käsiteltiin useita tulipalo- ja syytinkitapauksia, joihin liittyy menetyksen, korvauksen tai sopimuksen kohteena jokin sellainen ravintoaine, jonka tuomiokirjakortistoa tehnyt on tulkinnut hätäravinnoksi.

Eniten hätäruokamainintoja on vuodelta 1697, jolloin hätäravinto mainittiin 27:ssä käräjien tietoon tulleessa tapauksessa, kun taas seuraavat huippuvuodet jäävät paljon tästä lukemasta: 1687 (16 mainintaa), 1689 (9 mainintaa), 1696 (6 mainintaa) ja 1698 (6 mainintaa). Koska käräjille tuoduille tapauksille oli suoritettava jonkinlainen esitutkinta ja löytää todistajat, näkyy

ruokapula aineistossa viiveellä. Monet valitukset on kirjattu ylös syksyllä pian satotuhojen tapahduttua, mutta rikosjuttujen yhteydessä ravinnonpuute ilmenee kuukausien viiveellä. Rikoksia käsiteltiin kaikilla käräjillä, mutta niissä tapauksissa, joissa rikosten tekoajankohta käy ilmi, rikokset tapahtuivat loppusyksyllä, talvella tai alkukeväällä.

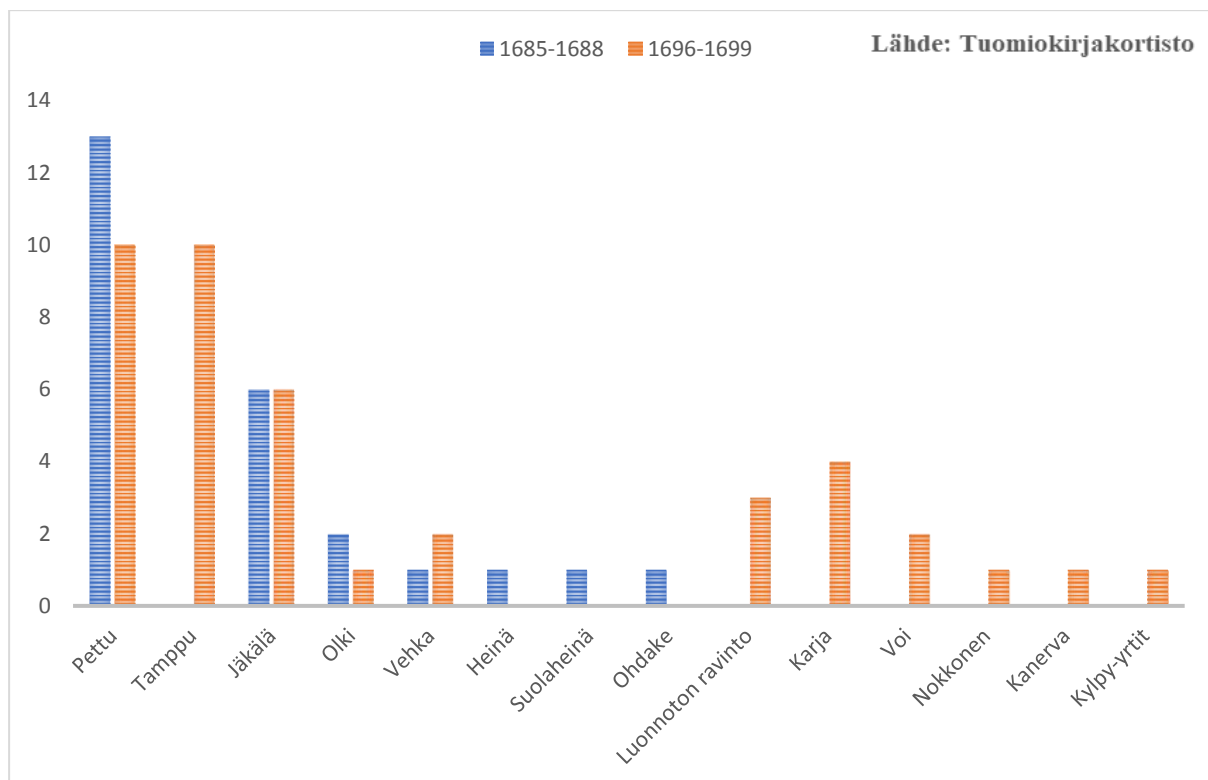
Kaava 2: Käytetty hätäravinto tuomiokirjojen mukaan 1684–1700

Tyypillisimmin käräjille tuoduissa tapauksissa mainitaan seuraavat hätäravinnot tai sellaisiksi tapausten tarkemman luvun pohjalta tulkittavat raaka-aineet: pettu (25), tamppu (18), jäkälä (14) sekä olki (10) ja muut viljasta saatavat osat jyvät (4) ja akanat (3). Lisäksi mainitaan luonnoton ravinto (3), vehka (3) ja karja (3). Näiden ohella tapauksissa mainittiin moninainen ryhmä muita hätäravintona käytettyjä kasveja, jotka saivat yhden tai kaksi mainintaa. Nämä olen ryhmitellyt kohdan ”muu” alle. Näihin kuuluvat heinät tai ruohot ihmisravintona *grääs*, suolaheinä, nokkonen, ohdake, kaali, kasvien juuret, kanerva sekä erityinen *badegrester*. Tällä viitattaneen joihinkin kylvyissä käytettyihin yrtteihin, joita käytettiin ihmisravintona hädässä. Karja-nimitys on yleistävä, sillä valituksissa väen kirjoitetaan joutuneen tappamaan karjansa ennen lähtöään kerjuulle, ja yhdessä rikostapauksessa mainitaan liha. Olen sisällyttänyt nämä tapaukset saman termin alle. Olen ottanut karjan sekä viljasta saatavat kasvinosat osaksi hätäravintoa aikalaistulkintojen mukaisesti, vaikka periaatteessa hätäravinto kattaakin luonnonvaraiset kasvit.

Erikoisimmat ruoka-aineet tulevat esille pitäjien köyhyyttä ja kurjuutta ilmaisevissa rahvaanvalituksissa. Näihin kuuluvat luonnottoman ravinnon maininnat sekä tarkempaan listauksena erilaiset heinät, suolaheinä, kanerva ja kylpy-yrtit. Näiden ruokakäyttö oli hyvin kyseenalaista ja aikalaistenkin näkökulmasta kuvottavaa. Myöskään kaali, nokkonen ja juuret eivät nekään olleet riittäviä lähestulkoon ainoina ravinnonlähteinä. Vuosien 1688–1695 välillä ei tuoda esille yhtäkään harvemmin mainittua hätäruokaa vaan tänä ajanjaksona puhutaan petusta, jäkälästä, tampusta, oljesta, jyvistä ja akanoista. Lähes kaikki ihmisen harvemmin käytetyistä hätäruoista tuodaan esille silloin, kun elintarvikepula oli kaiken kattava, eikä helpotusta ollut. Kun mitään ei ollut, täytyi jotain silti syödä kuoleman uhallakin.

Kaava 3: Hätäravinto tuomiokirjoissa eri kriisivuosina 1600-luvun lopulla

Vaikka paikallisista kadoista ja nälkäkriisistä kärsittiin jo 1680-luvun loppupuolen Karjalassa, on näiden vuosien ja suurten kuolonvuosien välillä eroja. Tärkein yksittäinen ero on tammun osuus hätäravinnosta. Kun 1680-luvun puolessavälissä sitä ei mainittu kertaakaan hätäravintona, kymmentä vuotta myöhemmin se tuli esille kymmenen kertaa. Suurten kuolonvuosien aikaan lisääntyivät rikokset, joiden hyötynä saatiin haltuun tammupujauhoja. Hätäravinnon mainintojen kokonaismäärä vuosilta 1696–1699 on suurempi kuin vuosilta 1685–1688. Kun jälkimmäisenä aikana hätäravinto mainittiin käräjätapauksissa 25 kertaa,

tuotiin se kymmentä vuotta myöhemmin esille 42 kertaa. Koska molemmilta vuosilta käytetään samojen läänien aineistoja, on selvästi nähtävissä nälänhädän maantieteellinen laajeneminen.

Tarkastelen seuraavaksi hätäravinnon käyttöä ravintoaine kerrallaan. Arvioin niiden ruokakäytön edellytyksiä ravitsemuksen näkökulmasta samalla huomioiden raaka-aineen saatavuuden. Tukeudun näissä tulkinnoissani erityisesti Antti Häkkisen esittämiin hätäravinnon käytön edellytyksiin. Häkkinen määrittelee neljä kriteeriä ravintoaineen hätäruokakäytölle osana 1860-luvun nälkävuosia käsittelevää projektia. Ne ovat:

- 1) Hätäravinnon täytyy olla riittävän ravintorikasta, jotta ihminen pystyy saamaan siitä tarvitsemansa energian sekä täyttämään neste-, vitamiini-, rasva-, proteiini- ja hiilihydraattitarpeensa. Tällaisella ravinnolla ei saa olla myrkyistä johtuvia sivuvaikutuksia pitkäaikaisessa käytössä.
- 2) Hätäravintoa tulee esiintyä riittävän laaja-alaisesti, jotta sen hankkimiseen ei kulu kohtuuttomia resursseja. Lisäksi ravintoa täytyy olla joko saatavilla jatkuvasti tai sen on oltava varastoitavissa.
- 3) Hätäravinnon hankinta ja käyttö ovat riippuvaisia yleisistä asenteista ja sosiaalisista valmiuksista. Ihmisillä on oltava tiedolliset ja taidolliset valmiudet kerätä hätäravintoa.
- 4) Hätäravinnon tulee olla kaikkien saatavilla tai keräämisen oltava helposti organisoitavissa.¹¹⁰

Viimeinen kriteeri korostuu Häkkisen tutkimuksen kohteena olevassa 1860-luvun nälänhädässä, jossa valtiovalta pyrki helpottamaan tilannetta organisoimalla hätäravinnon hankkimista ja jakelua. Kohdat 1–3 ovat olennaisia myös suurten kuolonvuosien osalta. Häkkinen tunnustaa hätäruoaksi sellaiset ravinnonlähteet, jotka olivat yksistään riittävän ravintorikkaita täyttämään ihmisen ravinnontarpeen. Hän ei yksinkertaistetussa luettelossaan ota huomioon hätäruoka-aineiden pidempiaikaisesta käytöstä aiheutuvia ongelmia, joita hän kuitenkin avaa myöhemmin tutkimuksessaan.¹¹¹

¹¹⁰ Häkkinen 1991a, 91–92.

¹¹¹ Häkkinen 1991a, 92–98, 109–112.

2.2.1 Pettu

Lähdeaineistossani pettu saa eniten mainintoja hätäravintona. Petulla tarkoitetaan puun nilakerroksesta valmistettuja pettujauhoja. Pettuleivän käyttöön oli totuttu. Sitä syötiin normaaleinakin aikoina leipäviljan jatkona. Tyypillisimpiä pettualueita olivat Suomen selkä, Pohjois-Satakunta ja Kainuu.¹¹² Petun ei koettu aiheuttavan myrkytyksiä, ja siksi sitä suosittiin. Siitä tehtyjen leipien ulkonäkö ja maku olivat parempia kuin muiden hätäleipien.¹¹³ Ongelmiakin petun käytöllä oli. Se teki olon kylläiseksi kuitupitoisuutensa ansiosta, mutta se ei pitänyt nälkää samaan tapaan kuin vilja. Pettua olisi täytynyt syödä ainoana ravintona sellaisia määriä, ettei elimistö olisi sitä kestänyt. Vuodelevossa elossa selviytyäkseen on pettua syötävä päivässä 1.5–2kg, joka saadaan noin 5 kg:sta tuoretta pettua. Keho ei pysty käsittelemään näin suuria määriä edes pettuun totuttuaan.¹¹⁴ Erityisesti myöhemminä aikoina pettua on pidetty köyhien ja kurjien ruokana, mutta toisaalta petulla on osansa suomalaisessa sisussa, josta Saarijärven Paavon tarinakin kertoo. Petun halveksunnan taustalla lienee sen hajun tarttuminen sitä syöneen vaatteisiin ja ihoon, mikä puolestaan kertoi kysymättäkin ihmisen taloudellisesta asemasta ulkopuolisille.¹¹⁵

Pettu kerättiin alkukesästä, sillä se oli silloin ravintoarvoiltaan parasta. Jos pettua ei kerätty ennen juhannusta, alkoi nilakerroksen maku muuttua kitkeräksi, eikä puun kuorikaan enää irronnut helposti. Hyvä pettupuu oli vähintään 50-vuotias suora ja oksaton mänty, jossa oli mahdollisimman vähän kaarnaa.¹¹⁶ Mäntypetun ohella koivusta valmistettiin parkkia, joka oli elimistölle mäntypettua vaarallisempaa.¹¹⁷ Petun hankkiminen ja valmistaminen oli työlästä, eikä kaikilla ollut siihen mahdollisuutta. Sen vuoksi siitä käytiin kauppaa.¹¹⁸ Irrotettu nila muuttui ruoan raaka-aineeksi vasta käsittelyn myötä. Esikäsittelyn tarkoitus oli poistaa ruoansulatukselle haitta-aineita ja esikypsentää nilaa ennen varsinaista ruoanlaittoa. Pettu tuli kuivattaa, liottaa, keittää ja paahtaa ennen kuin se jauhettiin jauhoiksi. Leipään ei syntynyt kunnollista sitkoa, ja siksi pettuleipä paistettiin koossa pysymisen edistämiseksi muotissa.

¹¹² Korhonen 1987, 97 kartta.

¹¹³ Korhonen 1987, 88–94.

¹¹⁴ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 71.

¹¹⁵ Korhonen 1987, 98–99.

¹¹⁶ Korhonen 1987, 68–69.

¹¹⁷ Korhonen 1987, 99–101.

¹¹⁸ Lappalainen 2012, 105.

Puhdasta pettuleipää ei kenenkään elimistö kestänyt, vaan sitä tarjottiin vasta muutaman päivän tekeytymisen jälkeen maitovelliin tai laihaan ruisvelliin kastettuna.¹¹⁹

Petun kerääminen ja valmistaminen oli työlästä. Pahimmillaan niistä saattoi aiheutua vielä mittavampi pula ja kurjuus. Neljä naapurusta saivat tästä karmean esimerkin kesällä 1688. He toivat käräjille valituksen laaja-alaisesta tulipalosta, joka syttyi alkukesäisenä sunnuntaina kirkonmenojen aikaan. Uunin päällä kuivumassa ollut männynpettu syttyi tuleen ja poltti poroksi valtavan määrän rakennuksia, joihin lukeutui useita mökkejä, sauna, navetta sekä kokonainen maatila ja sen kaksikymmentä rakennusta sekä irtaimistoa ja vaatteita. Naapurukset hakivat erisuuruisia palokorvauksia oikeudesta, jotka he saivat.¹²⁰

Tapauksen ajankohta sopii tutkimuskirjallisuudessa esitettyyn näkemykseen petun keräämisen ajankohdasta. Monia hätäravinnon hankinnasta aiheutuneita tulipaloja käsiteltiin käräjillä eri yhteyksissä, mutta lähes kaikki niistä oli tapahtunut kesäaikaan eli silloin, kun hätäravintoa kerättiin ja valmistettiin. Tulipaloissa tuhoutuivat koko vuoden varastot. Ne veivät ihmiseltä kaiken, minkä vuoksi Kristofferin maanlaissa oli erityinen kohta tulipalotuhojen korvauksista, joita maksettiin, mikäli tulipalo oli aiheutunut tahattomasti.¹²¹ Tulipalojen aiheuttamat mittavat omaisuusmenetykset näkyvät aineistossani selkeästi, sillä niistä maksettiin korvauksina joko vilja- tai tamppujauhokappoja. Tulipalojen aiheuttamat omaisuusvahingot keskittyivät yhteen kotitalouteen tai useampaan naapuruston tilaan. Siksi ne aiheuttivat pienellä alueella suurta hätää, jota korvauksia maksamalla yritettiin helpottaa. Laki rankaisi rikoksista ankarasti, mutta vahingossa syttynyt tulipalo ei ollut kenenkään syy. Sen vuoksi omaisuudesta tärkeintä, ravintoa, pyrittiin korvaamaan naapuriavulla.

Petun varastointi oli joskus ainoa tapa saada ravintoa seuraavan talven varalle. Pettujauhoilla voitiin jatkaa puuroja ja vellejä, mikä säästi viljaa. Aina kuitenkin edes pettua ei ollut saatavilla. Vuodelta 1687 Sotkamosta olevassa valituksessa todetaan, ettei alueella ole mitään syötävää, sillä edes jäkälää ja pettua ei enää löydy kaikkialta. Ihmiset ovat jo jättäneet veronsa maksamatta. Sen jälkeen he ovat jättäneet kotinsa ja lähteneet paremman toivossa Venäjälle. Monet heistä ovat sille tielle kuolleet, eikä sen vuoksi voida kerätä veroja.¹²²

¹¹⁹ Korhonen 1987, 74–75, 79–86.

¹²⁰ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon lääni ja Lappeen tuomiokunta KO a:3, Vehkalahden ja Kymin kesäkäräjät 5–6.7.1688, f. 109v–11v, KA Digitaaliarkisto sivut 228–29.

¹²¹ Svenska litteratur sällskapet Förlätningshistorik ordbok, <http://fho.sls.fi/uppslagsord/8328/vadaed/>. (Viitattu 4.2.2019).

¹²² KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:7, Sotkamon kesäkäräjät 10.8.1687, f. 402v–404, KA Digitaaliarkisto sivu 208.

Monet arjen raskaista töistä kuuluivat naisille. Vaimo Riitta Pertintytär ja piika Liisa Laurintytär menivät kesällä 1698 metsään kuorimaan pettua ruoakseen. Metsästä he löysivät piika Marketta Tapanintyttären, joka oli jäänyt kaatuneen suuren puun alle. Marketta oli ollut metsässä tekemässä rekitarpeita¹²³, eikä metsässä samaan aikaan ollut lukkari Henrikki Luukkaanpoika ollut ehtinyt varoittaa häntä selän takana kaatuvasta puusta. Niskaansa osuman saanut Marketta kuoli seuraavana aamuna, minkä vuoksi asia tuotiin käräjille. Lukkaria ei todettu syylliseksi tappoon, mutta hän joutui suorittamaan tapaturmaisen kuoleman johdosta kirkkorangaistuksen sekä maksamaan sakot.¹²⁴

Raskaita maatalon töitä teki toisessa tapauksessa nimettömäksi jäänyt piika, joka oli kesällä 1697 keräämässä pettua metsästä, kun naapurinisäntä Tuomas Matinpoika vei piian kirveen. Syynä tälle oli se, että isäntä katsoi piian keräävän pettua hänen mailtaan. Oikeus totesi tilusten olleen naapurusten yhteisiä siellä, missä piika pettua keräsi. Sen vuoksi kirveen vienyt isäntä tuomittiin pieniin sakkoihin ja velvoitettiin palauttamaan kirves takaisin piialle.¹²⁵ Nämä tapausesimerkit kertovat osaltaan petun hankinnan olleen osa naisten työtä 1600-luvun lopulla.

Pettu tulee esille myös yllättävässä tapauksessa. Syksyllä 1687 selviteltiin käräjäteitse itsellisen Risto Pentinpojan kuoleman liittyviä erikoisia tapahtumia. Risto oli mennyt auttamaan pitkäaikaista majoittajaansa myrskyn takia hallinnasta karanneen kaskitulen sammuttamisessa, mutta menehtyi tapaturmaisesti matkalla. Päästäkseen perille peltoa tehneiden Sipi Iivarinpoika Kångan ja Kångan vävyn Pentti Niilonpojan sekä apuun pyydetyn Riston täytyi lopulta uida järven yli, sillä heidän apunaan käyttämänsä liian pieni tukki upposi myrskyssä. Apuun haettu Risto löydettiin hukkuneena seuraavana päivänä. Tästä alkoi moniulotteinen tapauksen selvittely, sillä ei oltu varmoja, oliko uhri hukkunut tapaturmaisesti vai liittyikö tapahtumaan rikos. Riston lesken Marketta Antintyttären mukaan miestä oli varmasti lyöty, sillä ruumis oli verinen.

Asia ei ollut kovin yksinkertainen, sillä Ristoa majoittanut Sipi ei vaikuta olleen täysin arvostetun miehen maineessa. Hänen menneisyydestään kaivettiin esille monenlaista. Lopulta Sipiä syytettiin taikuudesta. Taiat oli tehty suolalla, jota oli käytetty ennustamiseen. Eräälle nimismiehelle ja hänen vaimolleen tehdyn ennustuksen mukaan he saisivat lapsen, joka menestyisi hyvin, mutta viisi muuta heidän lastaan kuolisi. Asiaa ei tuotu

¹²³ Ruotsiksi *att hugga sig slädbotnar*.

¹²⁴ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:19, Pyhäjoen kesä- ja syyskäräjät 5-6.9.1698, f. 982v–986, KA Digitaaliarkisto sivut 520–521.

¹²⁵ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon lääni ja Lappeen tuomiokunta KO a:11, Savitaipaleen ja Taipalsaaren kesäkäräjät 17–18.6.1697, f. 335, KA Digitaaliarkisto sivu 170.

ennustamisajankohtana oikeuteen, koska nimismies ei uskonut Sipin todella nähneen suolasta jotain. Sipin ajateltiin tulleen heidän luokseen saadakseen suolaa syödäkseen.¹²⁶ Suola oli arvokasta, ja siksi sitä saatettiin käyttää osana taikuutta. Sipi oli syönyt pitkään vain pettua, ja suola oikein suli suussa pettuleivän [makeaan] makuun tottuneelle.¹²⁷ Sipin itsensä mukaan hän oli ollut humalassa tehdessään ennustuksen. Humalatilán vuoksi hän oli yrittänyt auttaa nimismiehen vaimoa, joka ajatteli olevansa kirottu.¹²⁸ Käräjille haettiin muitakin naisia, jotka todistivat Sipin yrittäneen parantaa heidän vaivojaan taikomalla tai ennustamalla unistaan. Lopulta itse hukkumistapauksen selvittely jäi vähemmälle.

Sipi kertoi nostaneensa hukkuneen Riston ruumiin järvestä yhdessä toisen miehen kanssa tapahtumaa seuranneena päivänä. Apuna ollut mies todisti, etteivät Riston kasvot olleet mustelmilla tai veriset vielä silloin, vaan vammat olivat aiheutuneet myöhemmin. Sipin ei todettu olevan syyllinen, joten hänen todettiin voivan 12 miehen valalla vapautua syytöksestä. Oikeus epäili Riston saaneen veriset vammansa vasta kuoleman jälkeen. Koska Sipin menneisyyttä tarkasteltiin lähemmin, sai hän taikuuden harjoituksesta sekä sapattina tehdystä työstä sakkorangaistukseen.¹²⁹ Mitä todella tapahtui, jää pimentoon.

Pettu tulee esille niin moninaisissa tapauksissa, että sen syömisen voi todeta olleen tavanomaista erityisesti hädässä. Näiden aineistojen pohjalta ei tule ilmi, että pettuun olisi suhtauduttu negatiivisesti. Se tuodaan esille mainintoina muuhun kuin suoraan nälkäkriisiin tai sen lieveilmiöihin keskittyvissä tapauksissa. Petun hankkiminen ja käyttäminen saattoivat kertoa jotakin sen omistajasta tai hänen köyhyystään, mutta käytännössä pettuun turvauduttiin moninaisissa tilanteissa. Pettua oli pienten kylien ympärillä periaatteessa riittävästi, vaikkakin peräkkäiset katovuodet tekivät sen hankkimisesta yhä vaivalloisempaa

¹²⁶ dy haar han altidh föränckt att omgifwa sådant för rätta, effter som han befahrade dett Sigfredh inttet hafft något gått uthseendt, då han kom honom att ätha saltet. KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon läänin ja Lappeen tuomiokunta KO a:3, Luumäen, Mäntyharjun ja Valkealan syyskäräjät 28–30.6.1687, f. 95, KA Digitaaliarkisto sivu 134.

” – dett han gafft dett saltet hoos sigh till flys, då dett sugade honom i magen, emedan han inttet hadhe annat än barck till födo –” KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon läänin ja Lappeen tuomiokunta KO a:3, Luumäen, Mäntyharjun ja Valkealan syyskäräjät 28–30.6.1687, f. 87v–101, KA Digitaaliarkisto sivut 131–137.

¹²⁸ Sigfredh sadhe, att han i drykenskap läsit sadher vår alt: på saltet, och sådant aff detta tillföället, att Pyys hustru weedt sigh wara förtrullat, ty skulle han hielpa henne där ifrån, medh dett saltet, som han wälsignade, förmehrnandes dett Excusera honom, att han detta i drykenskap kommit att giöra, hwilket han i wärthenheet inttet skuhlat tagit för sigh, effter som han inttet heller förstår sigh på sådant. KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon läänin ja Lappeen tuomiokunta KO a:3, Luumäen, Mäntyharjun ja Valkealan syyskäräjät 28–30.6.1687, f. 95–95v, KA Digitaaliarkisto sivut 134–5.

¹²⁹ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon läänin ja Lappeen tuomiokunta KO a:3, Luumäen, Mäntyharjun ja Valkealan syyskäräjät 28–30.6.1687, f. 87v–101, KA Digitaaliarkisto sivut 131–137.

samalla, kun ihmisten voimat vähenivät. Pettua täytyi varastoida suuria määriä erityisesti Itä-Suomen suurperheille, mutta oikein valmistettuna se säilyi vuosia. Petun käyttöön ei vaikuta liittyneen erityistä vastenmielisyyttä tai inhoa. Se oli luonnollinen osa ravitsemusta, mutta ainoana ravintona se ei riittänyt. Sellaisena ei sitä ensisijaisesti nautittu, mutta hädän hetkellä muuta särkeä ei enää köyhemmissä talouksissa ollut.

2.2.2 Tamppu

Suurten kuolonvuosien aikaan petun ohella syötiin tamppua. Tamppua osana nälänhädän ruokavaliota ei ole tuotu aiemmissa tutkimuksissa ilmi, joten sen esiintyminen aineistossa näinkin laaja-alaisesti on yllättävää. Sanan etymologia on epäselvä, mutta kyseessä lienee käännöslaina ruotsista. Jauhamista tai survomista tarkoittava verbi ”stampa” on kääntynyt myöhemmin suomenkieleen tampuksi. Yhden tulkinnan mukaan kyseessä ovat herneenvarsista hierretyt jauhot.¹³⁰ Toisen tulkinnan mukaan tamppujauhot ovat tähkistä ja ruumenista tehtyjä jauhoja.¹³¹ Vaikka tamppua herneenvarsijauhoiksi esittänyt kansatieteilijä Ilmar Talve on perehtynyt laaja-alaisesti rahvaan kulttuuriperintöön, lienee totuudenmukaisempi tampun raaka-aine tähkät ja ruumenet. Esimerkiksi vuodelta 1687 olevassa valituksessa todetaan pitäjässä tapahtuneen niin suuren kadon, että on voitu kerätä ainoastaan 29 tynnyriä tamppuviljaa.¹³² Tämä viittaa siihen, ettei viljanjyviä tullut juuri ollenkaan vaan pellot puitiin tyhjiksi osin kasvamattomasta viljasta.

Yhtä lailla osviittaa samasta viljaperäisen raaka-aineen tulkinnasta antaa toinen vuodelta 1697 oleva tapaus, jossa Juho Pertinpojan velka vahvistettiin käräjillä. Hänet tuomittiin maksamaan lainaamansa ravintovarot takaisin Esko Laurinpoika Tawastelle. Hän oli lainannut tältä vuonna 1695 neljännesosatynnyrin ruista ja tynnyrin tamppujauhoja, joita ei ollut maksanut takaisin. Juho vannotettiin pitämään lupauksensa ja maksamaan velkansa takaisin kaksinkertaisena.¹³³ Koska tapauksissa ei tuoda esille esimerkiksi papuja tai herneitä, voidaan pohtia olisiko näitä ollut niin paljoa, että niistä olisi riittänyt taloudesta pois vietäviksi. Niissä tapauksissa, joissa tamppujauhot mainitaan, tuodaan esille muita viljaperäisiä ruoka-aineita kuten olkea ja akanoita.

On silti epäselvää, ovatko tamppujauhot olleet tarkasti sidottuja tiettyyn kasviin. Voi olla, että tästä näkökulmasta tulkiten menetetään kyseisen ruoan luonteesta jotain merkittävää. On mahdollista, että tamppujauhot olivat aikalaisten yleisnimitys niille jauhoille, joita saatiin muista kuin tavanomaisesta viljasta. On mahdollista, että eri alueilla puhuttiin tamppujauhoina eri kasvista tehdyistä jauhoista. Kylmyys vaikutti niin viljan kuin hernekasvienkin kasvuun.

¹³⁰ Talve 1973, 108.

¹³¹ Seitsemän veljestä verkko-oppimateriaali, www.seitsemanveljesta.net/sanasto.pdf (Viitattu 18.2.2019).

¹³² Ruotsiksi *stampsädh*. KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO: a8, Joukion, Uukuniemen ja Jaakkimavaaran pitäjien talvikäräjät 1–4.3.1687, f. 75–75v, KA Digitaaliarkisto sivut 78–79.

¹³³ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO: a18, Kemin pitäjän talvikäräjät 27.8. ja 1.3.1697, f. 426–427v, KA Digitaaliarkisto sivu 218.

Huolimatta siitä, mistä kasvista todella oli kyse, tammun käyttö ihmisravintona kertoo hädän laajuudesta.

Edellä mainittujen tapausten ohella aineistooni kuuluu muutamia syytinkitapauksia, joissa kyse on talon omistajuuden siirtämisestä nuoremmalle sukupolvelle. Oli tyypillistä, että ikäännyttyään vanhemmat siirsivät kotitilansa vanhimmalle pojalleen, mutta vanhalle parille jäi elinikäinen oikeus asua ja saada ylläpito tilalla.¹³⁴ Näissä sopimuksissa monien muiden ruoka-aineiden ja irtaimiston ohella mainitaan tamppu.¹³⁵ Tamppua syötettiin eläimille, joita vanhapari saattoi kaikesta huolimatta omistaa, mutta osassa tapauksista on selvää, että tamppujauhoja käytettiin leipäjauhojen jatkeena ihmisravinnossa. Huonoina vuosina ei syytinkiä nauttivillekaan ollut tarjolla riittävästi viljaa, vaikka sopimuksissa niin oli sovittu. Oikeus vahvistikin eräillä käräjillä, että poikkeusaikana syytinkiä nauttivalle sai antaa tamppujauhoja tavallisten jauhojen sijasta.¹³⁶ Syytingeistä myös riideltiin. Eräässä tapauksessa päästiin sopimukseen syytingin maksajasta. Jutun hävinneen hartioille lankesivat korvaukset syytinkiä saavalle niin vilja- kuin tamppujauhoinakin.¹³⁷

Tamppua ei juuri mainita ennen suuria kuolonvuosia, mutta kuolonvuosien aikaan siihen liittyy jopa rikollisuutta, jota käsittelen tutkielmassani luvussa 3. Rikollisuus sinällään kertoo tammun arvostuksesta hätäravintona. Tamppu oli leipäviljan jatko silloin, kun parempaakaan ei ollut saatavilla. Joko sitä oli suhteellisen helposti saatavissa tai sitten sitä pidettiin muita hätäravintoja parempana pahimmassa nälässä. Tamppujauhot eivät olleet tavanomaista hätäravintoa, sillä niitä ei mainita kertaakaan Käkisalmen nälkäkriisin aikana, ja myöhemminkin se tulee esille pääasiassa tulipalojen korvauksina. Tamppua syötiin silloin, kun parempia hätäravintoaineita ei ollut tarjolla. Kaikilla tosin ei ollut tamppuakaan, sillä peltojen tuotto jäi vähäiseksi koleiden säiden ja loputtomien sateiden vuoksi. Vain olkea oli määrällisesti enemmän tarjolla, mutta viljaa, akanoita tai siemeniä ei juurikaan.

¹³⁴ Jutikkala 2003, 454.

¹³⁵ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:18, Oulun ja Hailuodon talvikäräjät 16–18.2.1697, f. 327v–329v, KA Digitaaliarkisto sivut 166–167.

¹³⁶ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:5, Kalajoen kesäkäräjät 21–22.8.1685, f. 225, KA Digitaaliarkisto sivu 120.

¹³⁷ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:14, Kalajoen kesä- ja syyskäräjät 26. ja 28.8.1693, f. 309–309v, KA Digitaaliarkisto sivut 159–160; KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:13, Paltamon kesäkäräjät 9–10.8.1692, f. 77–77v, KA, Digitaaliarkisto sivut 206–07.

2.2.3 Jäkälä ja sammal

Kolmas tapauksissa usein esille tuleva hätäravintoaine on sammal¹³⁸. Lähteissä ei tarkemmin eritellä onko kyseessä jäkälä vai sammal. *Mossa*-ilmauksella viitattaneen molempiin lajeihin. On syytä olettaa aikalaisilla olleen epäselvyyttä käytetyistä lajeista varsinkin, kun 1860-luvun nälänhädän osalta tunnetaan vain jäkäläleipään liittyvää kirjoittelua. Lisäksi on syytä epäillä, erottivatko aikalaiset jäkälät ja sammaleet toisistaan. Käsittelen tässä yhteydessä laajemmin jäkäliä ja sammalia, vaikka ne eivät luonnontieteellisessä luokituksessa ole sukulaisia, vaan sammal on itiökasvi ja jäkälä puolestaan sienen ja levän tai sienen ja syanobakteerin symbioosi.¹³⁹ Aiemmassa tutkimuksessa jäkälänimitystä käytetään yleisesti, joten selkeyden vuoksi käytän tutkielmassani samaa ilmausta.

Globaalilla tasolla tarkastellen jäkälän ruokakäyttö ei ole ollut yleistä. Napa-alueiden kansat eivät käyttäneet sitä ravinnokseen huolimatta sen runsaasta esiintymisestä. Ainoastaan suomalaiset, lappilaiset ja islantilaiset sekä labradorin eskimot käyttivät jäkälää ja sammalta hätäravintona. On otaksuttu, että Labradorille jäkälän hätäravintokäyttö on levinnyt eurooppalaisesta vaikutuksesta.¹⁴⁰ Jäkälä ei Suomessakaan ollut tavanomaista hätäravintoa, eikä siitä juuri esiinny mainintoja aineistossani kuin pahimmilta katovuosilta 1687 sekä 1696 ja 1698. Jäkälän ja sammaleen ravintoarvot ovat alhaisia. Saadakseen päivän selviytymiseen vuodelevossa tarvittavan viiden megajoulen energia-annoksen on islanninjäkälää syötävä noin 2.5 kg. Poronjäkälän ruokakäyttö puolestaan on vaarallista.¹⁴¹

Ihmisen elimistö ei kestänyt suuria määriä jäkälää. Oikein valmistettuja jäkäläjauhojakaan ei kannattanut sekoittaa leipään neljänneestä enempää.¹⁴² Jäkäläleipä johtaa pitkäaikaiskäytössä elimistön myrkytystilaan, mutta heikentyneen ihmisen kohdalla pelkät jäkälähapot saattoivat aiheuttaa nopean kuoleman puhkaisemalla vatsalaukun tai suoliston. Jotta jäkälähapot olisi saatu katoamaan, olisi jäkälää pitänyt liottaa tuhkan lipeässä tai muussa emäksisessä nesteessä, mitä todennäköisesti ei 1600-luvulla yleisesti tunnettu. Koska ohjeet jäkäläleivän valmistamiseen eroavat 1800-luvulla paljon, että on otaksuttavaa, ettei tärkeä lipeässä liottaminen ollut yleisesti tunnettu toimenpide varhaisempinakaan aikoina. Jäkäläleipä siis todella sairastutti ihmisiä.

¹³⁸ Ruotsiksi *mossa*.

¹³⁹ Ylen sisällöt opetukseen, <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2015/12/15/sammalet-ja-jakalat>. (Viitattu 3.2.2019).

¹⁴⁰ Eidlitz 1967, 42, 51–52.

¹⁴¹ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 72–73.

¹⁴² Eidlitz 1967, 42, 52–54; Häkkinen 1991a, 98–112.

Jäkäläleipään myöhemmin kohdistuvat negatiiviset asenteet johtuivat pääasiassa siitä, että 1860-luvun nälänhädän aikana vaivaisille tarjottiin jäkäläleipää köyhäinhoitolaitoksissa. Näissä laitoksissa kuolleisuus nousi hälyttävän korkealle – paljon korkeammalle kuin muiden väestöryhmien keskuudessa. Tutkimuksessa onkin pohdittu jäkäläleivän ja korkean kuolleisuuden välistä yhteyttä, mutta varmuutta ei ole saatu. Jäkäläleipä oli ruoansulatukselle haitallista, mutta näihin köyhäinhoitolaitoksiin kerättiin kaikista kurjimmassa tilanteessa olleita vaivaisia epähygieenisiin oloihin, mikä jo itsessään edisti tartuntatautien leviämistä.¹⁴³

Jäkäläleivän valmistusmenetelmät todennäköisesti vaihtelivat. Tyypillisesti jäkäleä vain kuivattiin ennen sen jauhamista ravinnoksi. Kuivaamisvaihe saattoi olla yhtä lailla vaarallinen kuin petun valmistuksessakin. Sen kauhut koettiin Pohjanmaalla kesällä 1696, kun sauna, kaksi latoa ja kaksi uutta navettaa paloivat tulipalossa, joka sai alkunsa 18 kantamuksesta sammalta. Jäkälät olivat olleet kuivamassa saunassa, josta tulipalo oli alkanut ja sittemmin levinnyt muihin lähistöllä sijainneisiin rakennuksiin. Rakennusten omistajan, Antti Ollinpojan, pahaksi onneksi rakennukset paloivat pahojen katojen jo tapahduttua, eikä pitäjältä voitu kerätä paloapua. Antti sai onnettomuuden jälkeen asua autiotalossa vapaavuosien turvin. Myöhemmin hänelle myönnettiin palokorvauksia.¹⁴⁴ Vaikka jäkäleistä toivottiin apua pahimpaan hätään, tilanne sai vielä synkemmän käänteen. Pyrkimys selviytyä johti pahempaan kurimukseen.

Huolimatta siitä, että nykyään jäkäläleipää pidetään ihmiselle vaarallisena, käsittivät aikalaiset jäkälää parhaaksi vaihtoehdoksi niistä hätäruoista, joihin turvauduttiin viimeisessä hädässä.¹⁴⁵ Jäkälää ei aina ollut kaikkien saatavilla vaan puutteen ollessa pahimmillaan sen saamiseksi oltiin valmiita jopa rikoksiin. Talvella 1696 Antti Ynkuri ja Jaakoppi Kuikli varastivat kolmen pitäjäläisen mailta yhteensä viisi kantamusta jäkälää. He joutuivat tämän vuoksi tekemisiin oikeuden kanssa. Jäkälän kaivaminen kylmän veden alta suosta ei ollut helppoa, mutta miehet kertoivat, ettei heillä ollut mitään muuta syötävää näinä vaikeina aikoina. Sen vuoksi heidän täytyi kerätä sitä, mitä ylipäättään löytyi. Antti ja Jaakoppi tuomittiin korvaamaan jäkälät korkeaan yhden hopeataalerin hintaan kutakin kantamusta kohden, ja lisäksi Antti tuomittiin rikoksen selvittelyn yhteydessä tapahtuneista lyönneistä sakkoihin.¹⁴⁶ Jäkälävarkauteen

¹⁴³ Häkkinen 1991a, 109–112; Svanberg & Nelson 1992, 135–136.

¹⁴⁴ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:7, Ulvilan syyskäräjät 14–15.9.1696, f. 249, KA Digitaaliarkisto sivu 131; KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:14, Ulvilan syyskäräjät 14–15.9.1700, f. 750v–752, KA Digitaaliarkisto sivu 401.

¹⁴⁵ Lappalainen 2012. 109.

¹⁴⁶ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat KO a:7, Ulvilan kesäkäräjät 13–15.6.1696, f. 144–144v, KA Digitaaliarkisto sivut 79–80.

syyllysty edellisen seurueen lisäksi eräs Artturi Yrjönpoika, joka varasti vuonna 1697 vaimo Lastikka Matintyttären vaivalla keräämät jäkälät. Varas tuomittiin ja velvoitettiin maksamaan kovat sakot.¹⁴⁷ Nämä kaksi jäkälän varastamisesta kertovaa rikosjuttua luovat silmien eteen kuvan kurjuuttakin kurjemmasta maankolkasta. Minkäänlaista jäkälään kohdistuvaa rikollisuutta ei tule esille muulloin kuin nälänhädän aikana.

Jäkälä tuodaan esille myös rahvaanvalituksissa, joissa kuvataan monisanaisesti alueiden kurjuutta. Perinteisesti talonpoikaisväestö valitti suoraan kuninkaalle, mutta vuonna 1680 annetun sollicitanttiasetuksen mukaan kuninkaalle ei saanut tuoda valituksia ilman niiden käsittelyä paikallishallinnossa eli käytännössä käräjillä. Tämän vuoksi tuomiokirjojen seasta löytyy mitä moninaisempia valituskirjelmii. Käkisalmen läänin luonne oli erilainen kuin maan muiden läänien, joten johtopäätösten tekeminen ainoastaan Käkisalmen läänin aineiston pohjalta koko valtakuntaa koskeviin asioihin on vaarallista.¹⁴⁸ Näissä valituksissa tuodaan silti esille jäkälä osana kurjuuden kuvauksen retoriikkaa ja ihmisten käyttämää hätäravintoa.

Kolme samalta vuodelta olevaa yleistä valitusta kurjuudesta kertovat samoin kielenkääntein 1680-luvun loppupuolella Käkisalmen lääniä piinanneista katovuosista. Kaikissa näistä mainitaan nimeltä pettu ja jäkälä, kun taas muista hätäravintoaineista mainintoja ei ole. Tämä vahvistaa tulkintaa siitä, että valituksilla on ollut vakiintunut muoto. Ne eivät välttämättä kerro tilanteesta kirjaimellisesti. Se ei kuitenkaan tarkoita, etteivätkö äärimmäinen kurjuus ja epätoivo olisi vallinneet alueella. Pikemminkin on kyse siitä, kuinka valituksia tulisi tulkita lähdekriittisesti. Kun vuodelta 1687 Käkisalmen läänistä löytyy 6 valitusta, löytyy valituksia vuodelta 1697 vain kolme. Voidaanko siis tulkita, että tilanne oli 1680-luvulla kurjempi kuin kymmentä vuotta myöhemmin? Ennemmin on kyse lienee olleen siitä, ettei ankaraa tilannetta kuvaavia sanoja enää löytynyt. Oli turhaa vedota apuun, kun tiedettiin, ettei sitä tullut. Lisäksi tiedettiin, että myös lähiseutuja kauempana kärsittiin samoista kauhuista. Joka tapauksessa mikään lähde ei tavoita todellista asiantilaa. Kontekstualisoinnin kautta on mahdollista tavoittaa tulkintoja hiljaisuuksista lähdeaineistoissa. Sitä paitsi säilynyt aineisto itsessään on merkityksellinen, sillä asiat on kirjoitettu syystä ylös tietyllä tavalla.¹⁴⁹

Käkisalmissa vuoden 1687 talvikäräjillä esitettiin valitus, jossa todetaan rahvaan kertovan: *Tämän vuoden olleen huonompi kuin hallavuosi 1669. Monien on täytynyt syödä jäkälää ja*

¹⁴⁷ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon läänin ja Lappeen kihlakunnan renovoidut tuomiokirjat KO a:13, Vironlahden talvikäräjät 14.2.1698, f. 76–76v, KA Digitaaliarkisto sivut 76–77.

¹⁴⁸ Katajala 1996, 104–105, 113.

¹⁴⁹ Kalela 2018, 31–33.

*pettua ja kuolla nälkään, sekä sairastua ja kuolla pois kurjaan ripuliin, mikä täällä on kiertänyt, monet ovat myös jättäneet kotinsa*¹⁵⁰. Syyskuussa tilanne ei näyttänyt yhtään sen valoisammalta vaan kuluneen kesän kylmät ja kosteat säät olivat jälleen vieneet sadon, mikä tarkoitti kurjuuden vain kasvavan:

*Korkein Jumala on tätä seutua rankaissut pakkasella ja hallalla, minkä vuoksi monet eivät ole saaneet alkuunsakaan vuodentuloa ja väki kärsii sen vuoksi suuresta nälänhädästä, vieläkin paljon suuremmasta kuin jonka parahin Jumala viime kesänä meille aiheutti, ja monien on täytynyt jäkälällä ja petulla ruokkia itsensä, minkä pitäjän nimismiehet ja papit valittaen kertovat*¹⁵¹.

Kurjuuden kuvausta jatkettiin samojen käräjien seuraavassa valituksessa. Tämän valossa pitäjän tulevaisuus näyttää vieläkin kurjemmalta ja synkemmältä: *heidän täytyy jättää kotiinsa ja kerjätä ympäri maata, mitä monet jo viime kesänä tekivät ja kerjäten itsensä ruokkivat, ja monet heidän lapsistaan ja karjastaan ovat kuolleet nälkään*¹⁵².

Näistä valituksista käy ilmi hyvin nälänhädän mittasuhteiden kasvaminen. Nälänhätien on globaalisesti havaittu noudatettavan vaiheittaista etenemismallia.¹⁵³ Petun ja jäkälän maininta ovat esimerkkejä nälänhädän etenemisestä: Ensin asukkaat ovat siirtyneet tavanomaisesta ravinnosta kohti hätäravintoa, minkä jälkeen monet ovat jättäneet kotinsa ja lähteneet kerjuulle, kun karja nääntyi nälkään. Lopulta mitään ei ollut tehtävissä, vaan lapset olivat kuolleet ja kulkutaudit jylläsivät aikuisväestönkin keskuudessa.

Jäkälän roolia ravinnon osana ei ole tuotu aiemmassa tutkimuksessa ilmi siinä määrin kuin vaikuttaa sitä nälänhädän yhteydessä ravintona käytetyn. Sekä rahvaanvalituksissa että

¹⁵⁰ ”—allmogen sayan, att detta åhret är wärre är frost åhret 1669. Och att monga ätha mössia och bark, och döo af hunger, sampt liggia siuka och döo sin koos af den elaka siukan lifsokan, som här een tidh bort äth haar graferat, monga moste och öfwer gifwa sina hemman—”KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen läänin tuomiokunta KO a:8, Ilomantsin, Suojärven ja Pielisjärven talvikäräjät 17–19.2.1687, f. 37–37v, KA Digitaaliarkisto sivut 40–41.

¹⁵¹ ”—den högsta kudh haar ock dem på den orten med kuld och fråst straffat, så at the gemska inga al: och alz intet hafwue uthast deras åhr wäxxt att äthmiutha och in början, närwarendas fördenskuld om stoor hungers nådh ynderkastade, In fast större, är Kudh bäst dhe förledna sommar utståndt hafwa, då dhe med mössa och bark sig uppehålle måste, som ock nembden jempta prästerna så här i sochen som den ifrån den orten den om wethe med största beklagen betyga och berätta—”KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen läänin tuomiokunta KO a:8, Ilomantsin, Suojärven ja Pielisjärven kesä- ja syyskäräjät 12–14.7.1687, f. 164–164v, KA Digitaaliarkisto sivut 164–165.

¹⁵² ”—så nödgas dhe alla sina hemman uthgifwa och med tiggiane stak omkring i landet gå, som och omdehl lafwa allaredha förleden sommar giordt, och med tiggeri sig födt, och många af deras barn och boskap uthi hunger åhro dödha weden.—”KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen läänin tuomiokunta KO a:8, Ilomantsin, Suojärven ja Pielisjärven kesä- ja syyskäräjät 12–14.7.1687, f. 165–165v, KA Digitaaliarkisto sivut 165–166.

¹⁵³ Katso esimerkiksi Corbett 1988, 1107.

varkaustapausten yhteydessä tuodaan esille jäkälää käytetyn kriisiaikoina nimenomaan ihmisravinnoksi, eikä eläinten rehuna, mitä se normaaleina aikoina oli. Jäkäläravinnon syöminen ei ollut turvallista, eikä siihen vähässä kummassa turvauduttu. Pakon edessä muukaan ei auttanut. Tästä kertovat myös rahvaanvalitukset, joissa jäkäla mainitaan nimenomaan kurjuuden konkretisoimiseksi.

Jäkälän ruokakäyttöön on myöhempinä aikoina suhtauduttu varauksellisesti, ja 1860-luvun nälkävuosien yhteydessä jäkäläleipävalistus otettiin vastaan nihkeästi.¹⁵⁴ Tästä huolimatta vielä 1910-luvun puolivälissä sivistyneistön keskuudessa oltiin kiinnostuneita jäkälän käytöstä osana kriisiaikojen ravitsemusta. Tohtori Carl Tigerstedtin kokeisiin osallistui 11 vapaaehtoista miestä, joiden fyysisiä tuntemuksia sekä ulosteita tarkastelemalla selvitettiin jäkälän käytön edellytyksiä hätäravintona. Tigerstedtin tutkimuksen mukaan niitä ei ollut.¹⁵⁵ Tigerstedtin kokeet kestivät vain kolme viikkoa, joten pitkäaikaiskäytön ongelmat eivät voineet tulla ilmi. Enemmän kuin merkitsevää on se, että ensimmäisellä viikolla kaikki kokeeseen osallistuneet saivat vatsavaivoja. Tämän jälkeen siirryttiin käyttämään toisaalla valmistettua poronjäkäläleipää, josta vatsanpuruja ei saatu. Tigerstedt toikin työssään esille sen, kuinka olennaisessa osassa oikea valmistustapa jäkäläjauhojen valmistamisessa oli. Kaiken kaikkiaan on todettava, että ainakin tiettyjen jäkälä- tai sammallajien ruokakäyttö on ollut kansan keskuudessa tiedossa pitkään. Näihin lajeihin on 1600-luvun lopun nälkäkriisissä turvauduttu pääosin karmaisevalla lopputuloksella.

¹⁵⁴ Häkkinen 1991a, 98–112.

¹⁵⁵ Tigerstedt 1916, 18–19.

2.2.4 Olki, jyvät ja akanat

Tuomiokirjatapauksissa tuodaan usein esille olki. Olki on elimistölle hätäravintoaineeksista kaikista raain heti nauttimisen yhteydessä, eikä siihen tartuttu kuin viimeisessä hädässä. Se ei ollut myrkyllinen, mutta suolistolle äärimmäisen vaarallinen. Ruoansulatuskanavassa se aiheutti pahaa turvotusta, ripulia sekä suolistotukoksia.¹⁵⁶ Etelä- ja Keski-Suomessa leipäviljan sekoitettiin tavallisimmin jauhettuja akanoita tai herneenvarsia, mutta pahimmassa tapauksessa olkea.¹⁵⁷ Oljen käyttö ihmisen ravintona on mahdotonta. Sen sisältämät kuidut repivät suoliston rikki aiheuttaen sisäisen verenvuodon ja äkillisen kuoleman. Eläimille sitä syötetään mahantäytteeksi ja ajanvietteeksi, mutta ravitsemuksellista merkitystä sillä ei ole. Tottumattomille eläimille suurissa määrin syötettynä saattaa se aiheuttaa vakavia ongelmia.¹⁵⁸

Erityisesti pitäjien kurjuutta kuvaavissa eri ajoiltakin olevissa valituksissa kerrotaan ihmisten joutuneen turvautumaan pettuun ja olkeen henkensä pitimiksi.¹⁵⁹ Kruunun odotetaan reagoivan näin äärimmäisestä hädästä kärsivien kurjuuteen. Olki ei ollut kelvollista ihmisravintoa, mutta sitä saatiin kohtuullisen runsaissa määrin katovuosinakin. Sitä käytettiin niin eläinten pehkuina kuin lattioiden peitteenäkin.¹⁶⁰ Olkeen hätäravinnoista viimeisimpänä turvauduttiin niillä alueilla, jossa ylipäättään viljaa sellaisissa ermäärin viljeltiin, että siitä saatiin olkea jauhettavaksi leipäjauhojen sekaan. Olkileipää parempaa akanaleipää tehtiin oljen puiduista tähkistä ja latvaosista. Se oli helpommin elimistön sulatettavissa varsinkin, jos jauhoihin oli sekoittaa tavallisia viljajauhoja.

Käkisalmen läänin Joukion, Uukuniemen ja Jaakkiman valituksessa vuodelta 1687 todetaan: *täällä vallitsee suuri kärsimys ja monilla on ainoastaan pettua ja olkea syödäkseen, ja monet kuolevat täällä riehuvaan tautiin*¹⁶¹. Pohjois-Pohjanmaalla Iin ja Pudasjärven seudun oloja

¹⁵⁶ Talve 1973, 108; Talve 1990, 153–54.

¹⁵⁷ Talve 1990, 108–109, 153–54.

¹⁵⁸ Lappalainen 2012, 109; Hevostietokeskus Oy:n neuvonnan ja koulutuksen kehittämissyksikön www-sivulla <https://hevostietokeskus.fi/index.php?id=938&kieli=3> (Viitattu 4.2.2019).

¹⁵⁹ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO a:8, Joukion, Uukuniemen ja Jaakkiman talvikäräjät 1–4.3.1687, f. 75–75v, KA Digitaaliarkisto sivut 78–79; KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:17, Ii:n ja Pudasjärven kesä- ja syyskäräjät 9 ja 11.7.1696, f. 63–65, KA Digitaaliarkisto sivut 230–231.

¹⁶⁰ Häkkinen 1991a, 95.

¹⁶¹ ”—så att här är stoor miseria och hungersnödh i landet och uthi många allena barck och halm, sättiandes altså den af sampt den elaka här grahserande siukdomen monga lifwit till hwilket—”. KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO a:8, Joukion, Uukuniemen ja Jaakkiman talvikäräjät 1–4.3.1687, f. 75–75v, KA Digitaaliarkisto sivut 78–79.

kuvataan surkeiksi ja ihmisten selviytymisedellytyksiä lähes olemattomiksi. Kylmän ja kostean kesän kerrotaan:

johta[-van] vaikean katovuoden koko tähän Jumalan hylkäämään maahan, josta kerrotaan 1) etteivät he voi ainoastaan tottelevaisesti [alistua] sanoinkuvaamattomaan nälkään ja ruokapulaan, joten heidän 2) on täytynyt elääkseen syödä olkea ja pettua ja muuta luonnotonta ravintoa, 3) mikä aiheuttaa heille erityistä sairautta, ja mikä on tappanut jo tuhansia ja tappaa edelleen 4) ja koska heillä ei ole oikeastaan mitään syötävää, he eivät ole voineet jättää paljoakaan kevätkylvöihin ja monet pellot jäivät sen vuoksi kylvämättä¹⁶²

Oljen merkitys hädässä tulee esille myös toisella tavalla. Se tuodaan esille petun ja jäkälän tapaan useissa tulipaloissa, jotka olivat omiaan herättämään pahentamaan hätää ja ravintopulaa. Tulipalot alkoivat riihestä tai levisivät sinne tuhoten rakennuksen sisältöineen päivineen silmänräpäyksessä. Tulipalon aiheuttaman tuskan saivat kokea monet. Vuonna 1687 epäonni kohtasi Yrjö Matinpöika Kokkusta ja Hannu Hannunpöika Mosaa, joiden viljaa, olkea ja akanoita täynnä olleet riihet ja ladot paloivat erillisissä tulipaloissa. Lain mukaisesti heille maksettiin lähipitäjistä korvauksena kapen verran tamppujauhoja ottaen huomioon erisuuruiseksi arvioidut omaisuudenmenetykset.¹⁶³ On kuitenkin selvää, etteivät tamppujauhot korvanneet oikeaa viljaa, eivätkä korvaukset riittäneet uusien rakennusten rakentamiseen. Niillä oli tarkoitus selvittää pahimman yli, siihen saakka, että uutta viljaa olisi seuraavan vuoden syksyllä tarjolla. Oljen syötiin turvauduttiin vain viimeisessä hädässä. Jo aikalaiset pitivät sitä kammoksuttavana. Tavanomaisina aikoina olki oli tarkoitettu eläimille ja sisätilojen eristeeksi talven pakkasilta. Siitä huolimatta maininnat oljesta ravintona ovat nälkävuosien aineistossa yleisiä, mikä kertoo valtavasta hädästä.¹⁶⁴

¹⁶² ”–hwilket sigh förorsakat af den swåra misswäxt som förladet åhr heela landet gudh bättre öfvergick, hwar af är hörd: 1) att dhe ej allenast lydit een outsayaligh hunger och brist på föden, så att dhe 2) till att några lunda conderivera lifwet, måste bruuka hallm och barck, uthaf hwilkan owahnligh spis 3) sigh tilldragit om särdeles siuuk, som många tusedh af dagen tagit, de och ännu continuerar 4) och medan dhe sålades inga allan störster delen altsintet haff till föden, så haar så mycket mindre kunnat lämbnas till wåhr uthsödan så att komma många städes ähra dess medest blefwa åsadda–” KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:17, Ii:n ja Pudasjärven kesä- ja syyskäräjät 9 ja 11.7.1696, f. 63–65, KA Digitaaliarkisto sivut 230–231.

¹⁶³ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:9, Kokkolan, Kälviän ja Kruunupyyn talvikäräjät 3-5.1.1689, f. 7–7v, KA Digitaaliarkisto sivut 18–19; KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:9, Kokkolan, Kälviän ja Kruunupyyn kesäkäräjät 9-11.9.1689, fol. 275, KA Digitaaliarkisto sivu 279.

¹⁶⁴ Lappalainen 2012, 109.

2.2.5 Muu hätäravinto

Edellä mainittujen hätäravinnonlähteiden ohella tapauksissa tuodaan esille myös muita hätäravintokasveja. Ne eivät millään yksistään riittäneet päivittäisen kaloritarpeen tyydyttämiseen, mutta kun muutakaan ei ollut tarjolla, täytyi niihin turvautua. Kruunu tiesi rahvaan turvautuvan kaikkein pahimmassa kurjuudessa erityisesti suovehkaan. Lisäksi heinäkasvien, kuten suolaheinän, hätäruokakäyttö oli tunnettua.¹⁶⁵ Heinäkasveista ruoaksi käytettiin nokkosta, josta valmistettiin kaalia eli keittoa samaan tapaan kuin nykypäivänä pinaatista. Nokkonen on ravintoarvoltaan erinomainen, ja se sisältää paljon tärkeitä vitamiineja, rautaa ja mineraalisuoloja, mutta ei juurikaan energiaa. Nokkosen tuoreet versot toivat helpotusta nälän heikentämien ihmisten elämään, sillä sitä esiintyi runsaslukuisena, mutta valmistuksen yhteydessä lehdet painuivat kokoon, joten kerättävät määrätkin olivat suuria. Todennäköisesti siksi tyttärensä ruumiin heitteillejätöstä syytetty Liisa Henrikintytär joutui hakemaan sitä kauempaa metsästä.¹⁶⁶ Käsittelen tätä tapausta tarkemmin luvussa 3.2.

Alkukesän vihreänä versovat nuoret kasvit käytettiin eläinten rehun ohella ihmisravinnoksi. Pelkillä lehdillä ei selvitty hengissä. Nälkätalvien ja sairastelun jälkeen alkukesästä ihmiset olivat heikossa kunnossa, joten pelloja vihertämään nousseiden heinäkasvien kerääminen oli työn ja tuskan takana. Myöskään hätäruoan rikkirepimä suolisto ei todennäköisesti pystynyt sulattamaan niistä kaikkia tarvittavia ravintoaineita. Heinäkasvien sisältämä energiamäärä ei millään riittänyt edes vuodelevossa pitkään aliravitsemuksesta kärsineille.

Suurin osa erikoisemmista hätäravinnoista tulee esille rahvaanvalituksissa. Vaikuttamisen keinot on aina tunnettu, ja vetoamalla ankeampia ankeampiinkin ravinnonlähteisiin, toivottiin tilanteeseen jonkinlaista helpotusta. Pyhäjärvellä selviteltiin erään veronvuokraajan tekemisiä, mutta lopulta todettiin, ettei rahvaan vaatimiin veronalennuksiin voitu suostua. Rahvas ei suinkaan tyytynyt tähän vaan vetosi käräjien loppuksi:

—suureen hätänsä ja kurjuuteensa [tähden] heidän täytyy syödä pettua ja vehkaa ja karjan tavoin heinää, jota he kutsuvat jörnäjäckaksi, ja ohdakkeita ja suolaheinää, koska ne kasvavat

¹⁶⁵ Talve 1990, 153–154; Lappalainen 2012, 108.

¹⁶⁶ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunta II KO a:9, Lapon kesäkäräjät 30.6.1697, f. 135–151, KA Digitaaliarkisto sivut 71–79.

paremmin ennen juhannusta, ja heillä ei ole myöskään pettua eikä vehkaa, koska ne on jo viime vuonna haettu, joten monet kuolevat nälkään—¹⁶⁷

Aiemman tutkimuksen mukaan leipäviljan jatkeena yritettiin käyttää myös muita kasveja, joita ilmiselvästi pidettiin ruoaksi täysin kelpaamattomina.¹⁶⁸ Mirkka Lappalaisen mukaan hätäravintoaineista ravintorikkaimpana pidettiin suovehkaa.¹⁶⁹ Sitä söi köyhänä ympäri pitäjää kierrellyt nihdin leski Kaisa Matintytär, joka löydettiin kuolleen autiosta aitasta. Hän oli elääkseen syönyt vehkasta ja tampusta valmistettua leipää. Vähäinen ja huono ravinto oli turvottanut lesken kehoa, ja hän oli ollut sairaalloinen. Lesken epäiltiin kuolleen palovammoihin ja yleiseen raihnauteen.¹⁷⁰ Tapaus sai uskomattomia käänteitä, joihin palaan luvussa 3.2. Suovehkan ruokakäyttö oli ongelmallista, sillä se on myrkyllinen, eikä sen kerääminen vettyneiden soiden ympäristöstä ollut helppoa. Suovehka on yleinen kosteikkokasvi. Sen myrkkujen otaksuttiin katoavan valmistuksen yhteydessä. Vehkan juuria keitettiin pitkään, minkä jälkeen ne kuivattiin ja lopulta jauhettiin jauhoiksi. Mikäli vehkan valmisti oikein, oli se hyvin energiapitoista, sillä jopa 300–400g annos riitti pitämään ihmisen päivän hengissä. Ihmisravinnon ohella sitä käytettiin sikojen ravinnoksi.¹⁷¹

Aliravitsemus vaikutti ihmisen työkykyyn ja psyykeeseen. Ratsutilan isäntä Pekka Hänkka selitti käräjäväelle vuonna 1684, ettei voinut maksaa verojaan, sillä koko edellisenä talvena heillä ei ollut leipää talossa hallan vietyä vuodentulon. Talven ajan hän on elänyt lapsineen juurilla, kaalilla ja jäkälällä. Lisäksi hän oli välillä kerjännyt ympäri maata. Talossa ei ollut karjaakaan. Hän oli kelvoton työhön, mutta toivoi muiden auttavan häntä selviytymään.¹⁷² Naapureiden avuliaisuuden määrä jää historian kadonneille lehdille. Ratsutilan isäntä ei ollut ainoa alueella halloista kärsinyt henkilö, vaikka yksittäisinä vuosina kadot saattoivat tuhota hallanarempia peltoja pahemmin kuin ylevimmillä mailla tai saarissa sijaitsevia peltoja.

¹⁶⁷ ”—sin stora nöd och eländigheet, att dhe måste äta barck och wäcka, sampt gräas medh boskapen, som dhe kalla jörnäjäckan så den det wexa som sin lagit är, sampt tistel och suolaheinä, sedan när det bättre på sommaren emoot midsommaren störst wäxa, och wi fåå dhe och heller barck el. wäcka effter som att aff fahr alden förledit åhr är opbrandt blifwit, så att många i hungermå döo—” KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO a:5, Pyhäjoen välikäräjät 8–9.5.1685, f.210–215v, KA Digitaaliarkisto sivut 220–226.

¹⁶⁸ Talve 1973, 108–109.

¹⁶⁹ Lappalainen 2012, 108.

¹⁷⁰ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunta II KO a:12, Muolaan syyskäräjät 5. ja 7–8.11.1698, f. 311v–315, KA Digitaaliarkisto sivut 170–171. KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunta II KO a:13, Muolaan ylimääräiset käräjät 5.7.1699, f. 347–359v, KA Digitaaliarkisto sivut 176–183.

¹⁷¹ Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 83; Talve 1990, 153–154.

¹⁷² KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunta II KO a:2, Kaskabyn kesäkäräjät 6–7.6.1684, f. 167v, KA Digitaaliarkisto sivu 226.

Kun keräämällä ei saanut enää ravintoa ja varastot olivat jo syödyt, jouduttiin turvautumaan kotieläinten teurastamiseen ja syömiseen. Käytännössä karja teurastettiin kevättalvella, eikä siitä enää saatu juuri ravintoa sen riuduttua ravinnonpuutteen vuoksi. Karja teurastettiin viimeisenä tekona juuri ennen kerjuulle lähtöä – ilman karjaa ei ollut elämän edellytyksiä. Ensin lihoiksi joutuivat lampaat, vuohet siat ja kanat, minkä jälkeen oli teurastettava talon lehmät. Hevosen, koirien tai kissojen syöminen oli tabu.¹⁷³

Käkisalmen pitäjien talvella 1696–1697 laaditut useat valitukset kertoivat surullista tarinaa: Pitäjät kärsivät niin suuresta nälänhädästä, että omaisuus oli ollut pakko vaihtaa ruokaan ja karja täytynyt tappaa ruoaksi. Ravinnoksi ei ollut tarjolla kuin pettua, kanervaa ja muuta luonnotonta ravintoa. Koska vuodentuloa ei tullut, jäivät pellot syksyllä kylvämättä, eikä keväällekkään jäänyt mitään kylvettävää.¹⁷⁴ Muutamaa kuukautta myöhemmin samoilta alueilta kerrotaan, että kurjuuden vuoksi väki oli teurastanut karjansa ja syönyt vastenmielisiä kasveja kuten kuivattuja kylpy-yrttien lehtiä. Suopelloillekaan kasvanut mitään, sillä ne tulvivat kolmatta vuotta peräjälkeen. Kukaan ei heitä voisi auttaa, sillä apua ei saisi edes lähipitäjistä, koska kaikkialla kärsitään tästä suunnattomasta nälänhädästä.¹⁷⁵ Hätää eivät aikalaisetkaan voineet sanoin kuvailla.

¹⁷³ Lappalainen 2012, 112; Keränen 1993, 47.

¹⁷⁴ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen läänin tuomiokunta KO a:18, Kiteen talvikäräjät 25–27.2.1697, f. 77v–78, KA Digitaaliarkisto sivut 79–80; KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen läänin tuomiokunta KO a:18, Raudun pitäjän talvikäräjät 14–15.4.1697, f. 133–133v, KA Digitaaliarkisto sivut 137–138.

¹⁷⁵ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO a:18, Räisälän, Tiurulan ja Kurkijoen talvikäräjät 11–13.3.1697, f. 109–110, KA Digitaaliarkisto sivut 112–113.

2.3 Hätäravinnon käytön edellytykset

Kun nälkiintyneet, kalpeat ja turvonneet ihmiset vaelsivat kinttupoluilla kevättalvella 1697, kaikille ei ollut enää ravintoa. Ravintoa ei ollut niin paljoa, että kaikki olisi voitu pelastaa. Kruunu ei pystynyt tuomaan maahan viljaa riittävästi edes rannikkoseuduille puhumattakaan sisämaan tarpeista. Hätäravintona käytettiin lähes kaikkea luonnosta saatavaa, jolla oli jotain merkitystä. Perinteisesti tunnetun petun ohella metsäaukioilta, karjan laidunmailta ja peltojen reunamilta kerättiin talteen ne kasvit, joita karjakin söi, koska niitä uskallettiin käyttää ihmisravinnoksi. Marjoista säilöttiin ne, jotka osattiin, mutta kylminä kesinä niitäkään ei paljoa tullut. Aivan kaikkea ei ymmärretty tai haluttu käyttää ravinnoksi, koska kaikkea ei sellaisena nähty. Ruoaksi kerättiin sitä, mitä ylipäättään löydettiin. Ravinto muodostuikin useiden eri hätäruokien yhdistelmästä. Tuskin yhtäkään hätäruoka-ainetta olisi voitu kerätä siinä määrin, että se olisi ainoana riittänyt ravitsemaan yksin elävän ihmisen, saati kokonaisen perheen. Elimistölle lienee olleen parasta nauttia erilaisia raaka-aineita, sillä silloin minkään hätäravinnon yksittäiset sivuvaikutukset eivät ilmenneet yhtä voimakkaasti.

Vaikka 1600-luvun lopun ihminen ei ymmärtänyt ravintoarvoista tai kilokaloreista, he tiesivät, milloin olivat kylläisiä, ja mitä syömällä selvisi vähimmällä vaivalla. On silti mahdollista, että joitakin kasvikunnan energianlähteitä jäi käyttämättä, mutta edes Puolustusvoimien vuonna 1973 esittelemässä Luonnonmuonaohjeessa ei tuoda niitä juuri ilmi. Normaaleina vuosina luonnosta on saatavilla monenlaista ravintoa, joilla yksittäiset ihmiset voivat selvitä lyhyitä aikoja, mutta tilanne on toinen epänormaaleiden säiden aikana ja nälänhädän heikentämien perheiden toimesta. Vaivatonta hätäruoan hankkiminen ei ollut, kuten ei muunkaan ravinnon hankkiminen. Hätäravintoa ei voitu kerätä vasta katojen tapahduttua vaan sen kerääminen ja varastointi oli aloitettava hyvissä ajoin. On otaksuttavaa, että monissa perheissä hätäravintoa kerättiin huonompien aikojen varalle jo parempina vuosina. Periaatteessa hätäravinto säilyi oikein valmistettuna vuosia. Paremman puutteessa sitä syötettiin eläimille. Kaikki lapsista vanhuksiin olivat mukana ruoantuotannossa ja erityisesti ravinnon keräämisessä. Huonoina kesinä ravinnon varastointi kävi hankalammaksi, eikä talvella ollut voimavaroja etsiä ravintoa.

Mirkka Lappalaisen mukaan kylmät ja kosteat lyhyet kesät eivät olleet edullisia viljan tai hernekasvien kasvulle, eivätkä ne soveltuneet marjojen pölyttymiselle tai luonnonvaraisten kasvien kasvulle. Tällä oli kerrannaisvaikutuksensa niin pienriistan määrään kuin kalojenkin kasvuun. Kylminä kesinä hyönteisten määrä jäi alhaiseksi, millä oli vaikutuksensa ravintopyramidin kaikissa osissa. Sieniä syömällä ei 500 000 suomalaista olisi voitu pelastaa,

eikä metsissä tai järvissä ollut riittävästi riistaa tai kalaa, että siitä olisi kaikille riittänyt useaksi vuodeksi. Maanviljelijöillä ei ollut edellytyksiä ryhtyä keräilijöiksi, sillä väestöä oli liikaa. Oudot sääat vaikuttivat riistan määrään. Lumisten talvien ja sateisten kesien aiheuttamat tulvat hankaloittivat kalastusta.¹⁷⁶ Vaikka metsästys tai kalastus ei käy ilmi aineistossani kuin yhdessä tapauksessa, on näihin elinkeinoihin turvauduttu. Jos kasvikunnasta ravinnoksi on käytetty kaikki mahdollinen, on riistaa ja kalaa saalistettu niin paljon kuin on kyetty.

Hätäravintoa voidaan arvioida neljän kriteerin¹⁷⁷ kautta, jotka ovat hätäravinnon riittävän laaja esiintyminen ja helppo hankintatapa, turvallisuus pitkäaikaiskäytössä, käyttöön liittyvät asenteet sekä laajamittaisen hankinnan organisointi. Käytännössä kaikkien hätäruokien hankkiminen oli vaivalloista ja työlästä. Energiapitoinen vehka kaivettiin vetisestä suosta, pettu puolestaan kerättiin alkukesästä nälkätalven heikentämien ihmisten kärsiessä raskaassa fyysisessä työssä yhä kauempaa normaaleista tiluksista. Petun ohella jäkälää esiintyi periaatteessa runsaissa määrin, mutta sitä söivät myös eläimet, eikä sitä voinut hakea luvatta toisten tiluksilta. Aivan kaikkialla sitäkään ei ollut riittävästi, kuten ei pettuakaan. Vilja täytyi ensin saada varastoon tai kyetä sitä ostamaan, jonka jälkeen se täytyi kylvää ja puida se, mitä pellolle lopulta nousi. Jos sato ei ollut muuta kuin olkea tai tamppua, täytyi nekin kerätä talteen ravinnoksi. Jos ei ollut siementä, ei seuraavana vuonna tullut satoakaan. Heinäkasvien hyöty ihmisravintona oli marginaalinen.

Hätäravintoa ei ylipäätään voitu nauttia riittäviä määriä ilman muuta särvintä, sillä yksistään käytettynä se tuhosi ruoansulatuksen. Hätäravintoon liittyviin asenteisiin tässä tutkimuksessa ei juuri päästä käsiksi, mutta hätäravinnolla ylipäätään oli aikalaisille arvo. Tästä kertovat hätäravintoon kohdistuvat rikokset, joihin keskityn seuraavassa luvussa. Hätäravintoa ei kerätty keskusjohtoisesti, eikä valtiovalta liene siihen virallisesti kannustanutkaan toisin kuin 1860-luvun nälänhädässä. Jos hätäravinnon sekaan ei ollut lisätä oikeita jauhoja, oli loppu käsillä. Kaikki hätäravinnot olivat pitkäaikaiskäytössä ongelmallisia, sillä yksipuolinen ruokavalio oli ruoansulatusjärjestelmälle vaarallinen ja altisti tappaville kulkutaudeille. Hätäravinto oli pikemminkin keino yrittää selviytyä. Mikäli talossa oli vielä saatavilla särvintä hätäravinnon rinnalle, saattoi se auttaa selviämään pahimman yli. Jos hätäravintoon taasen turvauduttiin ainoana energianlähteenä, ei siitä ollut juuri ravitsemuksellista hyötyä vaan pikemminkin merkittävää haittaa.

¹⁷⁶ Lappalainen 2012, 113–115.

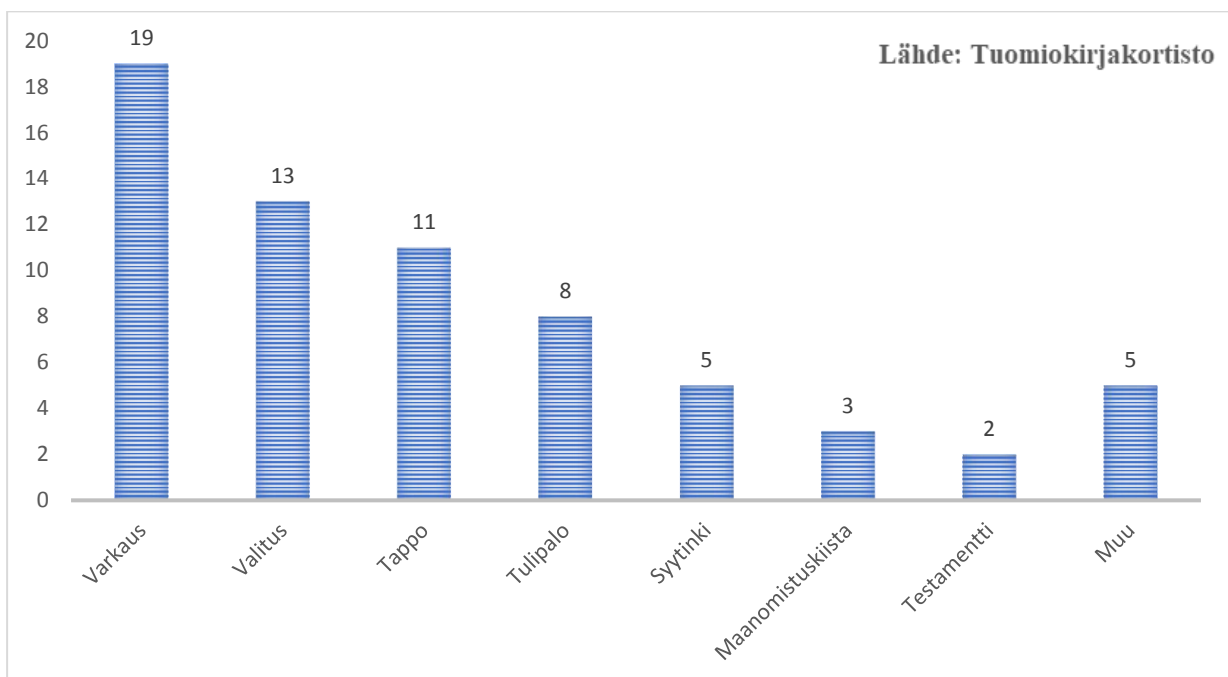
¹⁷⁷ Häkkinen 1991a, 91–92.

3. Hätäravinto ja rikos

3.1 Näpistyksistä varkauksiin

1600-luvun lopun Ruotsi oli ajan mittapuulla oikeusvaltio, jossa rikokset pyrittiin ratkaisemaan ja oikeutta jakamaan sitä tarvitseville. Oikeudellisten istuntojen pitämistä jatkettiin läpi nälänhädän. Paikalliskäräjien pohjalta syntyneistä tuomiokirjoista nälänhädän läsnäolon voi tulkita lähinnä nälänhätään läheisesti liittyvien rikosten tapahtumienkuluista tai niiden motiiveista sekä läsnä olleiden nimismiesten nimilistan kutistumisesta.

Kaava 4: Hätäravintoon liittyvät juttutyytit 1684–1699

Aineistooni kuuluu yhteensä 61 tapausta, joista osaa käsiteltiin useammilla käräjillä. Tapausten tarkka luokittelu on hankalaa. Tämä johtuu erityisesti siitä, ettei rikoksen uhrina kuolleille ja toisaalta samaan aikaan rikokseen syyllistyneille luettu tarkkoja tuomioita. Kaikille rikoksiin syyllistyneille ei luettu tuomiota, josta käy ilmi heidän tekemänsä rikos. Monissa tapauksissa on hankalaa tulkita, onko kyseessä ollut varkauden vai mahdollisen henkirikoksen selvittäminen. Toisinaan kuolinsyytutkinnat johtavat täysin odottamattomaan lopputulokseen kuten tutkielmassani aiemmin käsittelemääni taikuussyytökseen. Tulkinvaraisuuksista johtuen diagrammissa esitetään 66 tapausta. Rikosjutut keskittyvät omaisuusvarkauksien sekä kuolinsyiden selvittämiseen.

1600-luvun laki oli ankara. Kovilla rangaistuksilla yritettiin ehkäistä rikollisuutta pelotevaikutuksen avulla, mutta käytäntö oli usein lakia maltillisempi.¹⁷⁸ Rikollisten rankaiseminen oli yhteisön näkökulmasta tarpeen, sillä silloin säästyttiin Jumalan kostolta ja rangaistukselta. Kirkko ajoi ankaraa lainkäyttöä, sillä se ohjasi ihmisten käytöstä kristinopin mukaiseen käytökseen.¹⁷⁹ Tyypillisimpinä rangaistusmuotoina käytettiin sakkoja, fyysisiä rangaistuksia ja häpeärangaistuksia. Erityisesti 1600-luvun loppua kohden monet sakkorangaistukset muunnettiin väestön köyhyyden takia fyysisiksi muuntorangaistuksiksi. Lisäksi tunnettiin pisimmillään 28 vuorokautta kestänyt vesi-leipä-vankeus, mikä tarkoitti usein jo etukäteen nälkiintyneen vangin kuolemaa. Pahimmista rikoksista määrättiin kuolemantuomioita.¹⁸⁰

Ankaria rangaistuksia on selitetty varhaisempien aikojen ihmisten fyysisen koskemattomuuden puutteen näkökulmasta. Kun ihmisten keskimääräinen elinikä oli lyhyt, ja elämä monella tapaa kivulias sairauksien tai tapaturmien takia, eivät rangaistuksetkaan vaikuttaneet niin ankarilta. Biologisen turvattomuuden on nähty laskevan ihmishengen arvokkuutta. Kristinuskon näkökulmasta maallinen elämä oli välivaihe matkalla iankaikkiseen elämään.¹⁸¹ 1860-luvun nälänhädän osalta on todettu, että nälänhädän kokeneet käsittivät kuoleman lähinnä helpotuksena, sillä elämä menetti merkityksensä ja nälkä turrutti tunteet, minkä vuoksi kuolemaan suhtauduttiin arkipäiväisesti.¹⁸² Vaikka laki tuomitsi kuolemantuomioita monista rikoksista, ei kuolemantuomioita kuitenkaan pantu toimeen ilman edes osittaista tunnustusta. Tätä ei tosin kirjattu lakiin, jotta voitiin ylläpitää pelotevaikutusta.¹⁸³ Rikollisen viimeinen todistus oli tärkeä ja pyhä, sillä siinä yhdistyi vanha vainajausko ja tie kirkolliseen pelastukseen. Totuus oli saatava selville, jotta voitiin välttää Jumalan rangaistukselta.¹⁸⁴

¹⁷⁸ Myhrbergh 1978, 37.

¹⁷⁹ Lappi-Seppälä 1982, 47.

¹⁸⁰ Myhrberg 1978, 27–30.

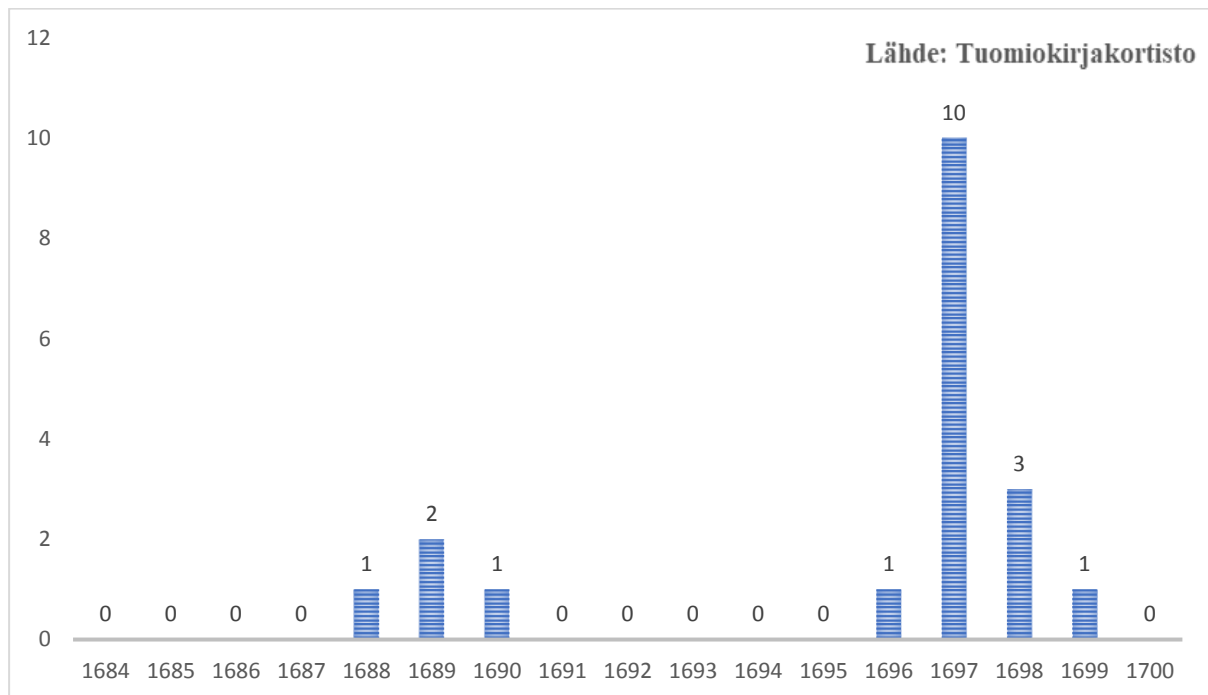
¹⁸¹ Lappi-Seppälä 1982, 54–55.

¹⁸² Häkkinen 2019, 164.

¹⁸³ Koskivirta 1996, 123.

¹⁸⁴ Matikainen 2002, 147.

Kaava 5: Hätäravintovarkaudet tuomiokirjoissa 1684–1700

Aineistoni kattaa 19 hätäravintoon liittyvää varkautta, joista 15 tuotiin käräjille vuosina 1696–1699. Eniten varkauksia käsiteltiin käräjillä vuonna 1697, jolloin käräjillä jaettiin oikeutta kymmeneen ruokavarkauteen. Talvi 1696–1697 oli raskas, sillä ravintoa ei ollut pahojen katojen tuhattua vuodentulon toistamiseen. Suurin osa hätäravintoa varastaneista varkaista toimi yksin. Teot vaikuttavat epäorganisoiduilta. Ainoastaan neljässä tapauksessa syytettyjen penkille joutui useampia henkilöitä. Näistä kahdessa kyseessä on suunnitelmallisempi teko. Suunnitelmalliset rikokset tapahtuivat 1680-luvun puolella. Jäljelle jäävässä kahdessa useamman syytetyn rikoksessa kyse on selkeämmin niin kutsutusta *nälänhätärikoksesta*¹⁸⁵, jossa rikoksen hyöty jää vähäiseksi ja teko itsessään on selvästi vähemmän suunniteltu.

Varkaudet olivat tyypillisiä miesten rikoksia. Naisten osuus oikeudessa käsitellyistä omaisuusrikosten tekijöistä on pieni myös muiden tutkijoiden mukaan. Liisa Koskelaisen 1700-luvun loppupuolen varkauksia käsittävässä aineistossa naisten osuus kaikista varkaista on vajaa 13 %¹⁸⁶, kun taas aineistossani se on vieläkin pienempi 4 %. Aineistossani yhtäkään naista ei syytetty yksin tehdystä varkaudesta. Eräässä rikosjutussa aviopari toimi yhdessä, toisessa taas esitettiin epäily työntekijän tekemästä varkaudesta. Vain kahdessa tapauksessa varkaksiin kuuluu lapsi, joista toinen on jo edellä mainittu tyttö. Toisessa tapauksessa lasta käytettiin aikuisen apuna viljan varastamisessa riihestä. Yhdessä tapauksessa lapsi joutui varkauden

¹⁸⁵ Englanniksi *famine crime*. Katso esim. Ó Grada 2009, 52–56.

¹⁸⁶ Koskelainen 2001, 107–8.

kohteeksi. Rikosjuttujen yhteydessä ei tullut esiin yhtäkään isovanhemmaksi tai ylipäättään vanhaksi ihmiseksi luonnehdittua henkilöä, vaikka heidän voisi olettaa tukeneen perheiden ravinnonsaantia tilaisuuden tullen muun muassa pienin omaisuusrikoksin.

Varkauksien ja ryöstelyn on todettu lisääntyvän moninkertaiseksi nälänhädän aikana niin globaalilla kuin Suomen tasolla tarkasteltuna.¹⁸⁷ Näлкä lisää painetta resurssien hankintaan laittomin keinoin, eikä rikoksista jää yhtä helposti kiinni kuin tavanomaisina aikoina. Toisaalta nälänhätär rikoksiin syyllistyneet on tuomittu hyvin ankarasti.¹⁸⁸ 1860-luvun nälänhädän aikana vuonna 1867 omaisuusrikosten määrä lähes nelinkertaistui suhteessa tavanomaisiin vuosiin, joskin törkeiden rikosten määrä nousi 2.5-kertaiseksi. Läheskään kaikkiin lievempiin omaisuusrikoksiin valtiovallan ei ollut mahdollista syventyä.¹⁸⁹

Kansainvälisen tutkimuksen mukaan naisten varkaudet kohdistuivat arvoltaan vähäisimpiin kotitaloustarvikkeisiin, ruokaan tai tavaroihin, kun taas miehet varastivat tyypillisemmin eläimiä.¹⁹⁰ Lähdeaineistoni osalta tämä ei pidä paikkaansa. Aineistoni on kuitenkin polarisoitunut, sillä se ei kata kaikkia kyseisenä aikana tapahtuneita varkauksia. Silti sukupuolien välinen ero omaisuusrikoksissa kielii ruokavarkauksien olleen nimenomaan miesten mahdollisia keinoja yrittää taata riittävä määrä ravintoa itselle. Varkaudet kohdistuivat aineistossani yksinomaan erilaisiin ruoka-aineisiin, eikä jutuissa tule yhtä tapausta lukuun ottamatta esille eläimiin kohdistuvia varkauksia. Tämäkin tapaus rinnastuu tarkemmassa tarkastelussa ruokavarkauksiin.

Muutamassa aineistooni kuuluvassa varkaustapauksessa käy ilmi teon motiivi. Motiivien esiintyminen rikosjuttujen yhteydessä ei ole tyypillistä, sillä tarkkoja syitä teoille harvemmin kysyttiin tai ne eivät tulleet tuomiokirjoihin kirjatuiksi. Tärkeämpää näyttää olleen selvittää, miten rikos oli toteutettu. Ruokavaroja varastettiin hyvin erilaisia määriä alkaen leivän ja voin kerta-annoksesta aina kokonaisen omaisuuden hankkimiseen vääryydellä. Ensikertalainen tai toista kertaa varkaudesta tuomittu selvisi sakoilla, joiden suuruus oli kolme kertaa varastettu omaisuus. Kristiinan rangaistusjärjestyksen (1653) mukaan hirttotuomion sai yli 60 hopeataalerin arvosta varastanut. Kuolemantuomion saivat myös kolmannen kerran varkauteen syyllistyneet tai kirkkovarkaudesta tuomitut.¹⁹¹ Antti Häkkinen on todennut omaisuusrikollisten saaneen 1860-luvun nälänhädän aikana lain puitteissa ankaria tuomioita.

¹⁸⁷ Voutilainen 2017, 75–76.

¹⁸⁸ Ó Grada 2009, 52–56.

¹⁸⁹ Häkkinen 1991b, 185–86.

¹⁹⁰ Morgan-Rusthón 1998, 99–111, 123, 215–216.

¹⁹¹ Ylikangas 2000, 66.

Hänen mukaansa tuomioiden taustalla lienee rikosten raskauden ohella nälänhädän aikana lisääntynyt yleinen turvattomuus ja toisaalta valtiovallan toive tehdä rikoksiin syyllistyneistä varoittavia esimerkkejä muulle yhteisölle.¹⁹²

Heikki Ylikankaan mukaan varkauksiin syyllistyneitä rangaistiin ankarasti, koska laki velvoitti siihen. Lisäksi varkaiden sosiaalista taustaa on esitetty syynä rangaistusten kovuuteen. Varkaat olivat usein irtainta väkeä, eivätkä he kuuluneet tiiviisti kyläyhteisöön. Erityisesti *ammattivarkaat* olivat usein irtolaisia, sillä heidän liikkuva elämäntapa mahdollisti varastetun omaisuuden vaihtamisen rahaksi. Tämän ohella on nähty, että varkauksien tapahtuminen salassa lisäsi rangaistusten ankaruutta. Väkivallasta ei sinällään rankaistu kovinkaan ankarasti, mutta salassa tapahtuneet väkivallanteot tuomittiin ankarasti. Salassa muiden katseilta tapahtuneet varkaudet rinnastuivat aikalaisten silmissä murhiin.¹⁹³ Varkaus oli rikos, jota ei suvaittu. Toisaalta valheellisesta epäilyksestä sai kovan tuomion. Varkaussyytökset vetivät niiden kohteeksi joutuneet lokaan, eikä valheellisestikaan syytettyjen maine puhdistunut helposti.¹⁹⁴ Perättömästä syytöksestä joutui 1700-luvulla maksamaan 20 hopeataalerin sakot, kun taas perättömästä varkaaksi haukkumisesta kuuden markan sakot.¹⁹⁵

Varkausjutuissa rikollinen ja uhri tunsivat usein toisensa. Jos näin ei ollut, oli tyypillisemmin kyse ammattivarkaasta. Varastetun omaisuuden arvo oli tällaisissa tapauksissa suurempi kuin muissa jutuissa, ja rangaistukset yhtä lailla kovempia.¹⁹⁶ Varkauden kohteeksi joutuneen omaisuuden arvo oli määriteltävä tarkkaan, sillä se vaikutti rangaistukseen. Jos varkaalla ei ollut varaa maksaa sakkoja, tuli hänen korvata aiheuttamansa vahinko työllään.¹⁹⁷ Liisa Koskelaisen tutkimien varkaiden osalta vain harvalla oli varaa maksaa sakkorangaistuksia, mikä osaltaan kertoo paljon varkaiden taloudellisesta tilanteesta ja sosiaalisesta asemasta. Kerran tuomittu joutui helposti muiden silmätikuksi. Häntä saatettiin syyttää muistakin varkauksista.¹⁹⁸

Jari Eilolan mukaan maine määritteli ihmisen, sillä se edusti jatkuvuutta ihmisen käytöksessä. Vaikka maine rakentui menneisyyden toiminnasta, katsottiin sen toimivan ennustuksen lailla. Mikäli maineensa turmeli esimerkiksi varastamalla, vaikeutui elämä sosiaalisessa yhteisössä. Koko suvun maine oli vaarassa. Maine ei ollut ainoastaan totta, vaan se oli kudelma totuutta ja

¹⁹² Häkkinen 1991b, 191.

¹⁹³ Ylikangas 2000, 89–92.

¹⁹⁴ Ylikangas 2000, 74–75.

¹⁹⁵ Koskelainen 2001, 90.

¹⁹⁶ Koskelainen 2001, 70.

¹⁹⁷ Koskelainen 2001, 58, 82–84.

¹⁹⁸ Koskelainen 2001, 77, 85–86.

muiden tulkintoja yksilön toiminnasta. Joka tapauksessa se vaikutti ihmisen elämään. Maineen varaan rakentui kaikki elinkeinoista avioliittoon. Ilman sukuaan yksilö jäi yhteisön ulkopuolelle.¹⁹⁹ Oletettavaa on, ettei ruokavarkauksiin ajautuneilla ollut juuri ruokaan vaihdettavaa omaisuutta, sillä varkaan leima vaikutti voimakkaasti elämään paikallisyhteisössä, eikä ole syytä uskoa ihmisten pitäneen parempana maineensa menettämistä kuin pyrkimystä selviytyä kaikilla muilla keinoilla. Aineistossani varkauksien tekijöiden sosiaalinen tausta jää usein epäselväksi, mutta vakavimpiin rikoksiin syyllistyneet todetaan tuomiokirjoissa kierteleviksi kerjäläisiksi. Kerjäläiseksi ajautuneilta puuttuivat sosiaalisen yhteisön tuki ja sukuverkot.

Tavanomaisena aikana kerjääminen keskittyi omaan pitäjään, mutta hädän mittakaavan kasvaessa väkeä liikkui yhä laajemmilla alueilla. Ensin kerjuulle lähtivät perheen vanhemmat, mutta erityisesti leskeksi jääneet naiset kerjäsivät yhdessä lastensa kanssa.²⁰⁰ Kiertelevä elämäntapa ja siihen usein yhdistetty kerjääminen itsessään olivat valtiovallan näkökulmasta tabuja. Kaikilla oli paikkansa, eikä itseään maata kierrellen elättänyttä ihmisryhmää ollut.²⁰¹ Vaikka nälänhädän aikana ihmiset liikkuivat, eikä aina ollut varmuutta kuka kukin oli, yritettiin pysyä selvytydessä kunkin taustasta ja omaisuudesta. Omaisuutta oli vähän, eikä kenellekään voinut ilmaantua tavaroita tyhjistä. Kyläyhteisön kontrolli piti kaikkia otteessaan.

1860-luvun nälänhätää tutkineen Antti Häkkisen mukaan kerjäläisten pelättiin syyllistyvän varkauksiin. Kerjäläisiin kohdistuva lehtikirjoittelu muuttui 1860-luvulla hänen mukaansa ajoittain hysteeriseksi.²⁰² Kerjäläisiin kohdistuvasta paheksuvasta asenteesta saattoi tulla itseään toteuttava ennuste: kun mitään ei ollut, syyllistyivät jotkut häikäilemättömiin rikoksiin. Rikoksiin jo syyllistyneille uudelle paikkakunnalle muutto tarjosi mahdollisuuden paeta vanhaa rikollisen mainetta – kunniallisen kerjäläisen maineen tällainen toiminta taas pilasi täysin.²⁰³ Kerjäläisiin kohdistuva torjunta johtui tuntemattoman pelon ohella myös tautien leviämisen pelosta. Kerjäläiset yhdistettiin rikoksiin, mutta yksilön näkökulmasta kerjäläiseksi ryhtyminen ei ollut itsestään selvä päätös vaan valinta siitä, jäädäkö paikalleen odottamaan kuolemaa vai yrittääkö elättää itsensä kerjäten.²⁰⁴

¹⁹⁹ Eilola 2009, 159–183.

²⁰⁰ Häkkinen 2019, 174–175.

²⁰¹ Lappalainen 2012, 147–150.

²⁰² Häkkinen 1991b, 186.

²⁰³ Eilola 2009, 160–175.

²⁰⁴ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen, Soikkanen 1989, 39–43.

Kristityn tehtävänä oli kunniallisten kerjäläisten auttaminen.²⁰⁵ Vaikka Kristofferin maanlakiin (1442) ei ollut kirjattu velvollisuutta kerjäläisten auttamisesta, tuli monien muiden valtioiden maanlakien mukaan köyhiä pitää talossa yön yli sekä auttaa liikuntarajoitteisia siirtymään talosta taloon. Tähän lieenee kannustanut yleinen tapa myös Ruotsissa.²⁰⁶ Tulijalle piti tarjota kohteliaisuussääntöjen mukaan ravintoa ja yöpaikka. Ainoastaan poikkeustilanteissa tästä poikettiin.²⁰⁷ Mirkka Lappalainen on todennut suurten kuolonvuosien aikana varkaussyytösten kohteeksi joutuneiden kerjäläisten saaneen toisinaan kovaa kohtelua, joskin aikalaisten näkökulmastakin varkaaksi syytetyllä oli ihmisarvo. Tästä kertoo hänen mukaansa se, että eräillä käräjillä jaettiin yhteisesti näkemys siitä, että jonkun olisi pitänyt varkaaksi syytettyä kerjäläistä auttaa, vaikka kukaan ei näin ollutkaan tehnyt. Kerjäläisiin suhtauduttiin siis periaatteessa neutraalisti. Oman kyläyhteisön kerjäläisiä siedettiin ja autettiin, mikäli jaettiin kokemus siitä, ettei kerjäläinen ollut itse aiheuttanut kurjuuttaan. Hädän mittakaavan kasvaessa nopeasti suuriin mittasuhteisiin jäivät yhä useammat ovet avautumatta kerjäläisten edessä. Lappalainen kuvaa suhtautumisen kerjäläisiin silti olleen yllättävän suopeaa. Heihin suhtauduttiin asiallisesti esimerkiksi käräjillä. Paheksuntaa herättivät kuitenkin kerjäläisten tekemät rikokset sekä löyhä seksuaalimoraali.²⁰⁸

Kevättalven ankaruus johti kurjiin tekoihin, joiden tarkoituksena oli saada lisää ravintoa. Kerjäläisenä maata kierrellyttä Esko Pertinpoikaa syytettiin Vehkalahden syyskäräjillä 1697 varkaudesta ja taposta. Tapahtumakulku sai alkunsa huhtikuun loppupuolella, jolloin syytetty syyllistyi tappoon, jonka pontimena oli kapan verran (4,58 l) tampunsekaisia jauhoja. Syytetty oli yöpynyt yhdessä lapsen, Henrikki Yrjönpojan, kanssa erään talonpojan luona. Poika oli varastanut majoittajansa kirveen, josta hänelle oli luvattu korvauksena kappa viljaa. Eskon ja Henrikin tiet erkanivat, mutta Eskon saama tieto pojalle luvatuista jauhoista koitui lapsen kohtaloksi. Syytetty jäi väijymään Henrikkiä tienposkeen, joka tulikin pian jauhot mukanaan. Esko tarttui Henrikkiä kaulasta tarkoituksenaan kuristaa hänet. Alkoi tappelu, jonka seurauksena Henrikki jäi henkiahieverissä makaamaan tien poskeen. Esko nappasi mukaansa jauhot, joista hän keitti matkallaan ruoakseen velliä.

Paikalle osunut Brakkilan piika Maria löysi lähes kuoliaaksi hakatun pojan, jonka hän otti mukaansa. Henrikki kuoli viiden päivän kuluttua, mutta kertoi sitä ennen tapahtumista. Eskon perään lähetettiin joukko vangitsijoita, jotka saivatkin miehen nopeasti kiinni. Hänen hallustaan

²⁰⁵ Ó Grada 2009, 202–203.

²⁰⁶ Alaja 2013, 15, 72–77.

²⁰⁷ Häkkinen 2005, 230–231.

²⁰⁸ Lappalainen 2012, 147–150.

löydettiin myös muuta hänelle kuulumatonta omaisuutta: Vehkalahden kirkon kirkkokäsikirja²⁰⁹ sekä pieni psalmikirja. Eskolta tivattiin, kuinka kirkkovarkaus oli tehty. Hän kertoi käyneensä kirkossa aiemmin. Silloin hän oli saanut päähänsä varastaa siellä olleesta pitäjänkirstusta rahaa, mikäli siellä jotakin oli. Hän oli mennyt sakastiin, mutta ei ollut onnistumaan murtamaan arkkua, koska oli niin vaivainen, eikä hänellä ollut riittävästi voimia. Sen takia hän oli varastanut kaksi aiemmin mainittua kirjaa, jotka olivat helpommin saatavilla. Käräjillä Esko Pertinpoika tuomittiin kuolemaan taposta ja pienestä varkaudesta.²¹⁰

Tapaus on poikkeuksellinen nälänhädän varkaustapausten joukossa. Se on raskas esimerkki nälän motivoimista rikoksista. Rikollisten keskinäisiä suhteita tutkineen Janne Kivivuoren mukaan 1900-luvun rikoksista ja rikollisista koostuva tutkimusaineisto osoittaa monien nykypäivän rikollisten parissa tehtyjen havaintojen pätevän laaja-alaisesti menneisyyden rikollisiin ja rikoksiin. Kivivuoren mukaan rikollisten keskinäinen luottamus on heikkoa, sillä varkaiden sosiaaliset suhteet sisältävät aina pelon petoksesta ja hyötymisestä toisen kustannuksella. Vaikka rikollisyhteisöissä peräänkuulutetaan yhteisöllisyyttä, nähdään toinen rikollinen lähinnä kilpailijana.²¹¹ Monet 1860-luvun nälänhädän varkauksista tapahtuivat köyhien keskuudessa, eivätkä ne suuntautuneet kohti yhteiskunnan ylempiä ryhmiä.²¹² Nälänhädänkin aikana varkaat varastivat kaltaisiltaan. Kehenkään ei voinut luottaa. Kun teillä ja kylissä oli paljon vieraita kulkijoita, tapasivat kerjäläiset lähinnä toisia kerjäläisiä. Liialla luottamuksella kerrotut asiat saattoivat koitua kohtaloksi.

Kaiken kaikkiaan Esko Pertinpojan rikos kuvaa karnealla tavalla aliravitsemuksesta kärsivän toimintaa. Henkirikoksesta rankaistiin nälänhädänkin aikaan kuolemalla, mutta reilun neljän ja puolen litran annos tampunsekaisia jauhoja riitti lapsen hengen arvoksi. Ravintoresursseja oli rajattu määrä. Niistä kilpailtiin hyvinkin ankarasti. Häikäilemätön toiminta on nostettu esille pitkittyneen ja äärimmäisen aliravitsemuksen yhteydessä. Vakavasta aliravitsemuksesta kärsivä ihminen ei pysty näkemään toista ihmistä muuna kuin kilpailijanaan, joka on este resurssien saavuttamiselle.²¹³ Häikäilemätön toiminta yhdistettynä selvästi nuoremman asianomistajan mahdollisuuksiin vastata väkivaltaan yllätettynä ratkaisivat tilanteen. Tapaus on kylmäävä,

²⁰⁹ Ruotsiksi *kyrkions handbook*.

²¹⁰ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon lääni ja Lappeen tuomiokunta KO a:12, Valkealan, Vehkalahden ja Kymin syyskäräjät 2–3.11.1697, f. 545–549v, KA Digitaaliarkisto sivut 277–280.

²¹¹ Kivivuori 2011, 55–56, 107–108, 117–119.

²¹² Häkkinen 1991b, 186.

²¹³ Dirks 1980, 21–32; Katso myös Pitkänen 1996, 132–134.

mutta molemmat asianomistajat on nähtävä nälän uhreina, kuten Eivind Engebretsen on Ranskan 1660-luvun nälänhätärakollisuuteen keskittyvässä tutkimuksessaan todennut.²¹⁴

Varastettujen tavaroiden arvo ilmoitettiin tyypillisesti hopeataalereissa tai riikintaalereissa. Mirkka Lappalaisen mukaan 1600-luvun Ruotsin rahajärjestelmä oli monimutkainen. Rinnakkain käytettiin useita rahakantoja. 1 riikintaaleri vastasi 1670-luvulla 1 $\frac{3}{4}$ hopeataaleria ja 5 $\frac{1}{4}$ kuparitaaleria.²¹⁵ Oikeusistumissa ilmoitetut tavaroiden arvot olivat lähinnä nimellisarvoja, joiden mukaan sakkoina maksettavien tavaroiden arvo määräytyi. Kaikkia sakkoja ei suinkaan maksettu rahassa vaan tavarassa, joiden arvon ilmaisijana ilmoitettu rahasumma toimi. Sen vuoksi annettuja sakkorangaistuksia on työlästä ja osin mahdotonta verrata toisiinsa. Joka tapauksessa varkauksista annettiin suuria sakkorangaistuksia.

Normaalina aikana sangen eritvähäarvoisena pidettyä ravintoa varasti eräs syksyllä 1698 tuomittu. Kristian Martinpoika varasti 6 säkkiä tamppua, joiden kunkin arvoksi laskettiin 1 riikintaaleri. Varas tuomittiin maksamaan varastetun omaisuuden arvo lainmukaisesti kolminkertaisena ja kärsimään sekä kirkko- että ruumiinrangaistus.²¹⁶ Jos varastetun omaisuuden arvoa vertaa esimerkiksi kruunun hätäviljan melko korkeaan tynnyrihintaan vuonna 1696 eli 11 kuparitaaleriin²¹⁷, on yhden tamppusäkin hinta lähes sama kuin puolikkaan viljatynnyrin. Aikuisen vuodessa tarvitsema ravinto oli laskennallisesti kaksi viljatynnyriä. Nälänhädän aikana kyse oli kokonaisesta omaisuudesta. Koska varkaustapauksissa varastetun omaisuuden arvo tuli maksaa kolminkertaisena, vastasi kuusi tamppusäkkiä yhteensä lähes yhdeksää viljatynnyriä. Niillä olisi ruokkinut vuoden ajan kokonaisen perheen.

Koska varkaudet kohdistuvat nimenomaan hätäruokaan, eikä rikosten yhteydessä tule juurikaan ilmi parempia ruoka-aineita, vahvistaa tämä tulkintaa siitä, ettei ravintoa yksinkertaisesti ollut riittävästi kaikille. On toki mahdollista, että varkaudet kohdistuivat myös ”parempiin” ruoka-aineisiin, mutta ainoastaan niihin kohdistuneet varkaudet eivät tule esille hätäravintoon rajatussa aineistossani. Lienee kuitenkin otaksuttavaa, että hätäravintoon kohdistuvissa varkausjutuissa tulisi esille laajemmin vilja- tai lihavarauksia, mikäli näitä ruoka-aineita olisi ollut ylipäättään saatavilla. Mikäli näitä oli, lienevät ne olleen visusti talonväen lukkojen takana, eikä niiden varastaminen ollut helppoa. Pienet jäkälä- ja tamppuvaraudet kuvaavat arkea, jossa

²¹⁴ Engebretsen 2013, 486–488.

²¹⁵ Lappalainen 2005, 431–432.

²¹⁶ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon lääni ja Lappeen kihlakunta KO a:13, Luumäen, Mäntyharjun ja Valkealan syyskäräjät 15.10.1698, f. 250, KA Digitaaliarkisto sivu 258.

²¹⁷ Lappalainen 2012, 82.

selviytyminen hankaloitui päivä päivältä. Viisi kantamusta jäkälää²¹⁸, pieni määrä voita ja tamppuleipää²¹⁹ tai pariskunnan varastama vähäinen määrä tamppua²²⁰ eivät olleet suuria omaisuuksia. Niitä varastivat ihmiset, joilla ei ollut mitään henkensä pitimiksi. Käräjille tuotiin pieniäkin näpistyskiä, mutta näiden taustalla oli raskauttavana tekijänä kurjuutta aiheuttava nälänhätä. Periaatteessa laki ei hyväksynyt sopimuksia, mutta käytännössä varkauksia sovittiin oikeuden ulkopuolella.²²¹ Vaikka varkauksista rankaistiin yleisesti ottaen ankarasti, ovat rangaistukset hätäravintoon kohdistuvissa varkauksissa kovia. Ruoan varastaminen nälänhädän aikana ei yleisesti ottaen ollut osapuolten keskenään sovittavissa oleva asia.

Vuonna 1697 Nuutti Mikaelinpoika Aitanen tuli sunnuntaikirkkoon pettuleivän ja voin kanssa, jotka tunnistettiin varastetuiksi, sillä hänellä ei voinut olla tällaista omaisuutta. Oikeudessa todettiin ruoka-aineiden olleen varastetut toiselta pitäjäläiseltä. Syyllinen tunnusti tekonsa kyynelsilmin ja korosti, ettei ollut varastanut enempää kuin kerralla syötävän määrän. Varkauden pienestä koosta huolimatta oikeus tuomitsi varkaan kovaan rangaistukseen. Hänen maksettavakseen tulivat sakot, mutta todennäköisesti vielä suurempaa häpeää ja pelkoa aiheutti kirkkorangaistuksen ohella saatu 14 päivän vankilatuomio vedellä ja leivällä.²²² Käytännössä vankilatuomio tarkoitti nääntymiskuolemaa, sillä voidaan olettaa varkaan olleen äärimmäisen heikossa kunnossa ottaen huomioon varastetun omaisuuden arvon sekä teolle annetun perustelun. Tämä tapaus kuvastaa hyvin sitä, ettei omaisuusrikoksia suvaittu hirvittävässä hädässäkään. Vaikka voi oli arvokasta, nälänhädässä varmasti arvokkain yksittäinen ruoka-aine, on tuomio ankara. Rikokseen syyllistynyt tuskin tekohetkellä arvasi tekonsa seuraamukset, vaikka sekä 10 käskyä että Ruotsin laki kielsivät varastamisen ankarasti.

Jotkut turvautuivat varastamiseen selvittääkseen pahimman yli. Tämän vuoksi varkaustapauksissa käy hyvin ilmi, ettei lopputulos ollut toivottu. Muutama varkaus päättyi käräjille kuolinsyöntutkinnan vuoksi. Mikäli varas oli kuollut ja kuolemaa edelsi fyysinen yhteenotto, täytyi kuolinsyy selvittää. Valtakunnan lain mukaisesti väkivaltaan syyllistynyttä voitiin rangaista vielä vuoden ja yhden päivän kuluttua, mikäli löydettiin näyttöä väkivallan

²¹⁸ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat KO a:7, Ulvilan kesäkäräjät 13–15.6.1696, f. 144–144v, KA Digitaaliarkisto sivut 79–80.

²¹⁹ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:18, Pyhäjoen kesä- ja syyskäräjät 11. ja 13.9.1697, f. 271–271v, KA Digitaaliarkisto sivut 390–391.

²²⁰ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:9, Saloisen kesäkäräjät 26–27.8.1689, fol. 153v, KA Digitaaliarkisto sivu 243.

²²¹ Koskelainen 2001, 61.

²²² KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:18, Pyhäjoen kesä- ja syyskäräjät 11. ja 13.9.1697, f. 271–271v, KA Digitaaliarkisto sivut 390–391.

yhteydestä kuolemaan.²²³ Kuoleman aikaiset tapahtumat oli selvitettävä tarkkaan, sillä väkivaltaisesta kuolemasta tuli antaa tuomio oikeudessa. Mikäli oikeus ei toteutunut, pelättiin rikoksen uhriksi joutuneen palaavan kummittelemaan. Lisäksi tämänpuoleisessa maailmassa jouduttiin ongelmiin rikollisen jäädessä yhteisöön vapaalle jalalle.²²⁴

Syksyllä 1697 tuotiin oikeuteen varkaustapaus, joka mietitytti nimismiehiä. Petteri Petterinpoika Tilli päätti nälkätalven jälkeen alkukesästä hankkia ruokaa keinolla millä hyvänsä. Pahasti sairaana ja turvonneenakin hänen onnistui päästä naapurinsa talonpoika Yrjö Hynnisen vuoden vanhan vasikan luo. Petteri teurasti vasikan heti ruoakseen. Vasikan omistanut Yrjö ei tästä ilahtunut, vaan hän suuntasi naapuriin selvittämään asiaa kirveen kanssa. Välikohtauksen aikana varkaaksi syytetty Petteri sai neljä isoa haavaa: kolme selkään ja yhden kehonsa vasemmalle puolelle. Petteri menehtyi kymmenen päivää myöhemmin vaimonsa hoivasta huolimatta. Oikeudessa Petterin leski Maria Laurintytär kertoi, ettei mies ollut voinut syödä hänen tarjoamaansa pettuleipää ja maitoa. Kirveellä asiaa selvitellet Yrjö väitti, että Petterin kuoleman taustalla oli huonosta ravinnosta johtuva turpoaminen, sillä monet muutkin olivat siihen aiemmin talvella kuolleet. Oikeus katsoi kyseessä olleen rikos, josta väkivaltaisesti varasta kohdellut Yrjö Hynninen tuomittiin menettämään lain mukaisesti henkensä.²²⁵

Ruokaa varastettiin mitä moninaisemmin keinoin. Ladot ja aitat sijaitsivat syrjässä, joten varkaat kokeilivat onneaan niiden tyhjentämisessä. Salmen käräjillä käsiteltiin talvella 1689 edelliskesänä tapahtunutta Petteri Ahokkaan omaisuuteen kohdistunutta varkautta, jonka tekijöiksi epäiltiin kolmea miestä: Antti ja Olli Varista sekä Olli Lantaista. Syytöksen mukaan he olivat ottaneen mukaansa nuoren pojan, Martti Korvusen, koska tämä oli pienempi ja pystyi paremmin ryömimään sisään aittaan. Aitasta varastettiin neljä tynnyriä ruista ja tynnyri kauraa. Tapaus pysyi selvittämättömänä, kunnes erään syytetyn lapsi puhui asiasta ohi suunsa, jolloin eräs vaimo sai vihiä asiasta. Olli Lantaisen lapsi oli vaimon mukaan kysynyt Antti Korvusen lapselta: *Kuinka me nyt selviämme, kun Ahokkaan aittakin on tiukasti lukossa?*²²⁶

Asiassa oli epäselvyyksiä, eikä pelkkiin lasten puheisiin voitu luottaa muiden todisteiden tai tunnustusten puuttuessa. Tapaus jäi seuraavien käräjien selvitettäväksi. Varkaudesta syytettyjen teoille ei saatu vielä kukaan varmuutta, joten heille annettiin mahdollisuus hankkia seuraaville

²²³ Ylikangas 2000, 92.

²²⁴ Matikainen 2002, 139–140.

²²⁵ KA Käkisalmen tuomiokunta KO a:18, Tiurulan ja Kurkijoen syyskäräjät 2–8.11.1697, f. 334v–337, KA Digitaaliarkisto sivut 340–342; Lappalainen, 2012. 197–198.

²²⁶ Hurdan skall men nu få uth, när som Ahokas wisthuus holl är fast slagit? KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:10, Salmen, Suistamon ja Sortavalan talvikäräjät 12–16.2.1689, f. 38v–39v, KA Digitaaliarkisto sivut 42–43.

käräjille syyttömyyden todistavat 12 myötävannojaa.²²⁷ Antti ja Olli Varis saivat hankittua myötävannojat. Olli Lantaisen kanssa varkauden kohteeksi joutunut Petteri Ahokas oli päässyt sopimukseen käräjien ulkopuolella. He olivat sopineet varkauden korvaamisesta työllä, jota tehtäisiin kolme viikkoa kesällä ja yksi viikko myöhemmin sovittavana ajankohtana. Oikeus tuomitsi varkaan maksamaan isot sakot, sillä asia ei ollut sovittavissa oikeuden ulkopuolella.²²⁸ Tapaus tuo esille perheiden eriarvoisen aseman, sillä 1680-luvun lopun nälkätalvien jälkeen joillakin oli yhä ruokaa varastossa, kun taas toisissa perheissä nähtiin nälkää.

Lähdeaineistostani löytyy suurten kuolonvuosien ajalta kolme laajamittaista varkautta, joissa varastettiin monenlaista arvokasta syötävää ja muutakin irtaimistoa. Näiden varkauden varastaman omaisuuden arvo oli merkittävästi suurempi kuin nälkäänsä varastaneiden. He lienevät eläneen muutenkin yhteiskunnan laitamilla ja oikeuden ulottumattomissa. Yhteisön rajojen horjumisen nälkäkriisin aiheuttamassa epävakaassa tilanteessa voineekin tulkita tarjonnan heille mahdollisuuden elättää itsensä epärehellisin keinoin. Eräs jo aiemmin varkaaksi epäilty mies tuomittiin omaisuusvarkaudesta kesällä 1699. Johannes Kristianinpojan todettiin varastaneen Petteri Markuksenpojalta 25 kappaa viljaa, 2 kappaa papuja, 2 kappaa herneitä sekä säkin tamppua. Rangaistukseksi hän joutui maksamaan 23 riikintaaleria, jotka täytyi maksaa kaksinkertaisena. Lisäksi hänet tuomittiin kirkko- ja ruumiinrangaistuksiin.²²⁹ Syytetyn sakkorangaistus vastasi 23 tynnyriä kruununviljaa eli kokonaisen talouden vuosittaista ravintoa. Varkaalla ei liene olleen mitään mahdollisuutta maksaa tällaista sakkoa.

Vielä selvempi esimerkki varkaana itsensä elättäneen henkilön toiminnasta on Paltamon syyskäräjiltä 1697. Matti Ahonen oli elänyt käräjien mukaan epärehellistä elämää jo pitkään. Hän oli varastanut yhteensä 17:sta pitäjäläiseltä monenlaista ruokaa ja irtaimistoa, joihin lukeutui muun muassa suolaa, maitoa, tamppua, haukia, heinää, säkkejä, kirveitä ja vaatteita. Ahonen sai ankarat sakot, ja lisäksi hänet tuomittiin ruumiinrangaistukseen.²³⁰ Kirkkorangaistusta hän ei saanut, eikä häntä myöskään tuomittu vankeuteen toisin kuin

²²⁷ KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:10, Salmen, Suistamon ja Sortavalan talvikäräjät 12–16.2.1689, f. 38v–39v, KA Digitaaliarkisto sivut 42–43.

²²⁸ KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:10, 21-26.10.1689 Salmen, Suistamon ja Sortavalan syyskäräjät, f. 161v–162, KA Digitaaliarkisto sivu 169; KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:10, 21-26.10.1689 Salmen, Suistamon ja Sortavalan syyskäräjät, f. 171–172, KA Digitaaliarkisto sivut 179–180.

²²⁹ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Kymenkartanon lääni ja Lappeen kihlakunta KO a:15, Vehkalahden ja Kymenkartanon kesäkäräjät 15. ja 17.6.1699, f. 319, KA Digitaaliarkisto sivu 172.

²³⁰ KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan lääni KO a:18, Paltamon kesä- ja syyskäräjät 7. ja 9.8.1697, f. 87–87v, KA Digitaaliarkisto sivut 293–94.

joillakin käräjillä toimittiin. Varastaminen mahdollisti hänelle hetkellisesti leveämmän elannon, mutta varkaudesta tuomitun leima säilyi läpi elämän. Koska aiemmat epäilykset varkauksista tuodaan esille tapauksen yhteydessä, kertoo tämä kyseisen henkilön huonosta asemasta yhteisöissä.

Tuomiokirjoissa *rivakaksi ja ylipuuhakkaaksi*²³¹ kuvattu Yrjö Muhonen tuomittiin vuonna 1688 Suistamon kesä- ja syyskäräjillä valtavasta omaisuusrikoksesta. Monivaiheinen tapahtumaketju sai alkunsa syytetyn ja hänen vaimonsa toiminnan selvittelystä. Käräjille tuotiin mitä moninaisempia valituksia heidän tekemistään omaisuusvarkauksista, jotka koskivat niin ruokavaroja kuin vaatteita ja työkalujakin. Käräjien edetessä kuitenkin todettiin, ettei vaimo Maalin Henrikintytär Kokkosella ollut varkauksiin osaa eikä arpaa. Yrjö Muhonen oli tehnyt rikokset yksin. Hänet todettiin käräjillä paheelliseksi ihmiseksi, joka oli elänyt varastellen käymättä kirkossa ja osallistumatta ehtoolliselle. Käräjille asia tuotiin, koska Yrjö Muhonen oli löydetty yleisen tien poskesta kuolleen. Maalinin epäiltiin aiheuttaneen miehensä kuoleman. Pian kävi selväksi, että Yrjö oli pahoinpidellyt vaimoaan kuristamalla ja lyömällä. Maalin oli puolustautunut lyömällä miestänsä. Käräjillä todettiin, että Yrjö Muhonen oli kuollut syntiensä tähden, minkä vuoksi hän ei voinut saada kirkollisia hautajaisia, saati tulla haudatuksi kirkkomaahan. Hänen ruumiinsa jätettiin metsään.²³² Varkauksien kohteeksi joutuneet jäivät ilman saatavia.

Yhteisön laitamilla eläneitä ihmisiä on ollut aina. Heitä pyrittiin kuitenkin auttamaan, mikäli ei ollut syytä olettaa heidän eläneen moraalin vastaisesti. Hyvä esimerkki lähimmäisen avusta on kirvesvarkauden kohteeksi joutunut talonpoika, joka majoitti luokseen todennäköisesti tuntemattomat kerjäläismiehen ja -lapsen. Kristinuskon opettamasta lähimmäisen rakkaudesta todistavat jotkin luvussa 3.2. käsiteltävät tapaukset. Varkauksiin ei syyllistetty helposti, mistä kertovat myös joidenkin rikollisten teoilleen antamat motiivit. Tappion uhka pelotti enemmän kuin voitto, joten ei kannattanut riskeerata olemassa olevaa elantoa. Jotkut tuomituista kohtelivat kanssaihmiään ankarasti sortuen oman käden oikeuteen ja väkivallan käyttöön oman ravinnonsaantinsa turvaamiseksi, toiset puolestaan turvautuivat yhteisön valvovan silmän ulottumissa tapahtuviin varkauksiin ilman väkivaltaa. Tavoitteena kaikilla oli selviytyminen nälän ja puutteen yhteiskunnassa.

²³¹ Ruotsiksi *frisk och öfwerdådigh karl*, jota käytetään tässä yhteydessä ironisessa mielessä kuvaamaan paheellista elämää viettävää miestä.

²³² KA, Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Käkisalmen lääni KO a:9, Suistamon kesä- ja syyskäräjät 15–19.10.1688, f. 189–198, KA Digitaaliarkisto sivut 138–148.

Ihminen saattaa ajautua rikoksen polulle, jos hän ei enää koe omaavansa muita vaihtoehtoja. Ihminen tekee tietoisia valintoja, vaikka joistakin rikollisista saa sellaisen kuvan, etteivät he ajautuneet rikoksen tielle erityisen tarkoitushakuisesti vaan pikemminkin olosuhteet ajoivat heidät rikoksiin. Mirkka Lappalainen on tutkimuksissaan päätenyt samoille linjoille. Hänen mukaansa monet ruokavarkauksiin syyllistyneistä olivat olosuhteiden uhreja, ja esimerkiksi viljamakasiineja ryöstelleet varastivat ravintoa oman perheen tarpeisiin. Motiivina oli nälkä.²³³

Historiantutkimuksessa on otettu viime vuosina käyttöön yhä enemmän erilaisia sosiologisia ja yhteiskuntatieteellisiä teorioita ihmisen toimintamotivaation selittämiseksi. Niiden on katsottu voivan selittää menneisyyden ihmisen toimintaa. Historian rakentuminen paikallista ja ajallista erityisyyttä korostavan konstruktionistisen koulukunnan varaan on saanut rinnalleen haastajan evoluutiopsykologisesta koulukunnasta. Sen mukaan historian tarkastelukohteena oleva historiallinen aika on koko maailman historiassa lyhyt, joten perustavanlaatuisia muutoksia ihmisluonteessa ei ole ehtinyt tapahtua. Tämän koulukunnan mukaan menneinä aikoina eläneiden ihmisten toimintamotivaatiota selittävät pitkälti samat fyysiset ja psyykkiset valmiudet kuin nykypäivän ihmisen toimintaa. Toiminnan pohjana on ihmisen geeniperimä, joka muuttuu ajan saatossa hitaasti. Tieteen keinoin vaikeaksi selvitettäväksi on muodostunut se, mitkä piirteet oikeastaan ovat ihmislaajille universaaleja. Niiden selvittäminen on työlästä nykypäivän eri kulttuuripiireissäkin, mutta edellytyksiä tutkia menneisyyden ihmisen universaaleja piirteitä nykytieteen hyväksymin keinoin on tarjolla vieläkin vähemmän.²³⁴ Nykypäivän teorioiden vieminen historiaan ei ole ongelmaton vaan vaarana on sortuminen anakronismiin. Ihmisen toimintamotivaatio ei rakennu ainoastaan geeniperimän varaan vaan kulttuuri, jossa yksilö elää, muokkaa hänen käytöstään.²³⁵ Ihmistä ei voi silti tarkastella ainoastaan vain oman aikansa ihmisenä, mikäli hänen toimintansa taustalla vaikuttaviin ilmiöihin haluaa päästä käsiksi.

Janne Kivivuori on todennut rikosten polulle ajautuvan usein impulssiherkkiä ihmisiä, jotka ovat muutenkin syrjäytyneet yhteiskunnasta esimerkiksi epäsoveliaan tai loukkaavan käytöksen vuoksi.²³⁶ Impulssiherkkyyden ja hetken mielijohteesta syntyneiden rikosten osuus on aineistoissanikin suuri. Vaikka joitakin aineistooni kuuluvia varkauksia on selvästi suunniteltu ennalta, eivät nälänhädän aikana tapahtuneet rikokset ylimalkaan vaikuta sellaisilta.

²³³ Lappalainen 2012, 170–171.

²³⁴ Kivivuori 2011, 99–101, 108–112.

²³⁵ Esim. Markus J. Rantala, Tiede-lehden kutsuvieras-kolumnissa 30.7.2014.

https://www.tiede.fi/blogit/kutsuvieras/evoluutiopsykologia_aikuistui_jo_vuosia_sitten_kritiikki_ei (Viitattu 19.3.2019).

²³⁶ Kivivuori 2011, 56; Siltala 2018, 59–62.

Tilaisuuden tullen tehtiin rikoksia, joista jäi helposti kiinni. Yhteisössä suhtauduttiin väkivaltaan hyväksyvämmiin kuin nykyään, minkä vuoksi esimerkiksi vasikka-varkauden kohteeksi joutuneen impulssiherkkyys johti osaltaan omankädenoikeuden käyttöön.

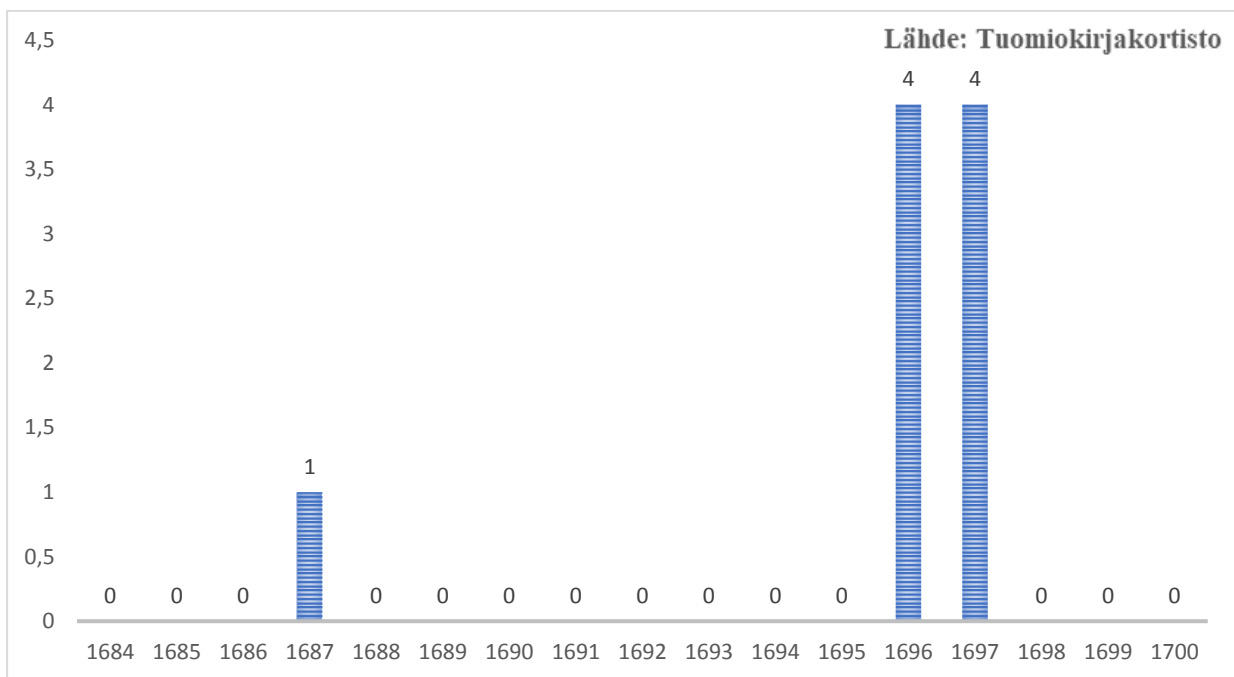
Kivivuori tuo tutkimuksessaan esille impulssiherkyydestä johtuvan kärsimättömyyden johtavan rikollisten tapaan tavoitella parempaa elämää. Varkaiden näkökulmasta *juhлива elämäntapa* ei mahdollistu ilman rikoksia, minkä vuoksi rikoksia tehdään lopulta suurinkin riskinotoin.²³⁷ Nälänhätääineistossa tällaista ei tule ilmi, mitä selittänee täysin poikkeuksellinen ajanjakso. Rikoksia tekevät ihmiset saattoivat olla muita impulssiherkempiä, mutta heidän tavoitteenaan ei vaikuta olleen pröystäilevä elämäntapa vaan selviytyminen. Rikoksen kohteeksi joutunut omaisuus oli arvoltaan vähäistä, eikä sen voi katsoa merkittävästi parantaneen elämänlaatua. Kyse oli välttämättömien perustarpeiden täyttymisestä. Vain muutaman tapauksen kohdalla vaikuttaa siltä, että kyseessä on ammattirikollinen, jonka tavoitteena voi nähdä paremman elämän tavoittelun. Tällaiset huomiot eivät kuitenkaan evoluutiopsykologisesta näkökulmasta ole mahdottomia, sillä vaikka toiminnan taustalla vaikuttavat rakenteet ovat hyvin samanlaisia, saa toiminta eri aikoina erilaisia muotoja. Poikkeuksellisena kriisiaikana tavanomaiset keinot eivät riitä selviytymiseen. Väistämättä tällä on vaikutuksensa toiminnassa, eikä paremman elintason aikana tehdyissä tutkimuksissa saada selville kaikkea siitä, mikä resurssivajeen aikana on merkityksellistä ihmisen toimintamotivaation kannalta.

²³⁷ Kivivuori 2011, 56.

3.2 Kurjuuden näköalattomuus

Suurin osa ruokavarkauksista tapahtui nälänhädän aikana. Siksi ei ole yllättävää, että läheisesti ravinnonpulaan liittyvät kuolemantapaukset ja henkirikokset osuvat samaan ajankohtaan. Tutkimuksissa on kuitenkin todettu, etteivät henkirikokset tyypillisesti lisäänty nälänhätien aikana yhtä paljon kuin omaisuusrikokset vaan pikemminkin henkirikosten määrä usein vähentyy tavanomaisesta. Ravinnon vuoksi tappamisen on todettu olevan myytti, vaikka yksittäisiä poikkeuksia löytyykin.²³⁸ Lähes kaikki hätäravintoon liittyvät kuolemantapaukset, joiden taustalla on epäilty olleen henkirikos, tapahtuivat vuosina 1696–97.

Kaava 6: Henkirikokset ja hätäravinto 1684–1700

Hätäravinto mainitaan yhdeksässä kuolemaan liittyvän tapauksessa. Osassa näistä joko uhri tai tekijä kuoli (hätä-)ravinnon hankinnan vuoksi, kun taas osaan hätäravinto liittyy sivumainintana. Vain harvoissa tapauksissa rikoksille löytyy suoranainen motiivi, ja useimmiten kyse on epäselvästä kuolemantapauksesta. Koska väkivaltaa tehnyttä voitiin syyttää uhrin kuolemasta vielä vuoden ja yhden päivänkin kuluttua, pohdittiin käräjillä väkivallanteon ja kuoleman välistä yhteyttä. Tässä luvussa käsittelen ne tapaukset, joissa esitettiin vahva epäily kuoleman tahallisuudesta. En kuitenkaan käsittele kaikkia yhdeksää tapusta, sillä kolme niistä on tullut esille jo työn aiemmassa luvussa.

²³⁸ Voutilainen 2017, 76–77.

Väkivalta on läsnä useissa tapauksissa. Tyypillisesti jotakuta kovisteltiin ruoan hankkimisen tai saamisen toivossa, minkä vuoksi uhri myöhemmin kuoli. 1600-luvun oikeusistuimen näkökulmasta oli vaikeaa selvittää, oliko viimeiseksi edesmenneen elossa nähnyt todella syyllinen hänen kuolemaansa. Käytännössä koko oikeusjärjestelmä nojasi silminnäkijöihin ja todistajiin tai syyllisen omaan tunnustukseen.²³⁹ Läheskään aina epäiltyä syyllistä ei saatu käräjille vastaamaan teostaan, sillä hän oli jo ehtinyt menehtyä. Monet syytetyistä olivat sairaalloisia ja kärsivät aliravitsemuksesta. Ne kertovat pikemminkin siitä, kuinka yksilön toiminta muuttui vaikeassa tilanteessa. Tapauksista paistaa läpi epätoivo. Toivo paremmasta huomisesta oli mennyttä, ja selviytymisestä keinolla millä hyvänsä tuli pääasiallinen tehtävä.

Tapoksi käsitettiin väkivallasta aiheutunut kuolema, mutta murha oli salattu surmateko, josta rankaistiin paljon ankarammin kuin taposta.²⁴⁰ Ruotsin vallan ajan lopun henkirikollisuutta tutkineen Anu Koskivirran mukaan väkivaltarikosten tekopaikkana oli usein uhrin koti ja ne olivat pikaistuksissa tehtyjä. Noin kolmannes henkirikoksista tapahtui perhepiirissä.²⁴¹ Myös pienessä aineistossani murhat tapahtuivat tyypillisesti uhrien kotona. Toisaalta useampi uhri menehtyi metsään tai järveen. Läheskään aina kuolemaa edeltäneet tapahtumat eivät olleet selkeitä, minkä vuoksi niitä käsiteltiin käräjillä useampaan otteeseen. Räisälän pitäjän ylimääräisillä käräjillä selvitettiin alkukesästä 1698 kirkkoherran vaimo Kirsti Sipintyttären epäilyttävää kuolemaa. Epäiltiin, että Kirsti ei olisi kuollut sairauteen vaan miehensä, kirkkoherra Jacob Carlqvistin, väkivallan seurauksena. Syytöksen pohjana käytettiin Kirstillä aiemmin olleita mustelmia, joita hän ei kuitenkaan ollut eläessään vahvistanut miehensä tekemiksi. Kirsti oli ollut turhautunut kirkkoherramiehensä poissaoloon, sillä hänelle ei ollut jäänyt muuta kuin pettua ruoaksi. Sen vuoksi hän kärsi nälästä ja lähti etsimään ruokaa naapuripitäjästä kerjäämällä. Myöhemmin kuolleen löydetyn naisen ruumiista löydettiin mustelmia olkapäistä ja selästä. Koska kuitenkin ei voitu osoittaa toteen niitä aviomiehen tekemiksi, jätettiin asia ratkaisematta aina seuraaville käräjille saakka.²⁴² Seuraavilla käräjillä pohdittiin sitä, olisiko kirkkoherran täytynyt antaa vaimolleen mahdollisuus hankkia tavaroita hänen poissa ollessaan. Vieläkään kuoleman syyhyn ei saatu täyttä selvyyttä vaan tapaus

²³⁹ Koskivirta 1996, 123; Matikainen 2002, 147.

²⁴⁰ Ylikangas 2000, 34.

²⁴¹ Koskivirta 1996, 79, 82–83.

²⁴² KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO: a:19, Räisälän pitäjän ylimääräiset käräjät 30.–31.5 ja 1.6.1698, f. 147–149v, KA Digitaaliarkisto sivut 152–155.

siirrettiin seuraaville talvikäräjille, josta sitä ei enää löydy.²⁴³ Tapaus jäi avoimeksi, mutta väkivaltaa kuoleman syynä pidettiin oletettavana.

Väkivalta on tavanomaisesti hyvin sukupuolittunutta.²⁴⁴ Aineistostani käy ilmi miesten ylivoima, sillä yhteensä kahdeksan naista tai tyttöä viidessä rikoksessa sai surmansa siten, että kuoleman taustalla epäiltiin olleen väkivaltaa. Rikoksista syytettiin kuitenkin lähinnä miehiä. Naisten syyllistyminen tappoihin tai murhiin oli äärimmäisen harvinaista. Naisten tekemät tapot olivat Koskivirran mukaan harvoin impulsiivisia.²⁴⁵ Nälänhädän aineistosta löytyvien henkirikosten syytettyjen penkillä oli kaksi äitiä. Näistä toiselle teolle ei löytynyt varmistettua silminnäkijää, joten rikos jäi vahvistamatta. Toisessa äiti tuomittiin kuolemaan oman tunnustuksensa pohjalta, mutta hänenkään kohdalla kyse ei liene ollut vakaassa harkinnassa tehdystä taposta. Kuudessa henkirikoksessa syytettiin miestä tai poikaa. Näistä yhdessä tapauksessa on syytä katsoa ensisijaisesti selvitetyn, oliko kuolema kaatuneen puun alle luonnollinen. Joka tapauksessa suurimmassa osassa tapauksista surmansa sai nainen tai tyttö, kun taas miehen tai pojan kuolemaan johti kaksi tapausta.

Miia Nurmisen opinnäytetyön aineistossa lapsiin kohdistuvien henkirikosten tekijöiden sukupuolijakauma on tasainen.²⁴⁶ Aineistossani molemmat lapsen tappamisesta syytetyistä olivat naisia, mutta laajempia tulkintoja näin pienestä aineistosta ei tule tehdä. Nurmisen mukaan lapseen kohdistuvaan rikollisuuteen syyllistyivät myös miehet.²⁴⁷ Ravinnonpuute saattoi johtaa mitä kamalimpiin tekoihin. 35-vuotias köyhä kahden lapsen äiti Marketta Juhontytär Tenhutar tuomittiin kuolemaan Anna-tyttärensä taposta. Marketta oli joutunut jättämään ruokapulan vuoksi kotinsa ja päätynyt asumaan ystävällisen lesken saunaan miehensä ja lastensa kanssa. Marketan aviomies oli saanut töitä ruokapalkalla muutaman kymmenen kilometrin päästä. Marketalla oli pahoja vaikeuksia löytää ruokaa, sillä miehen palkasta heille ei irronnut murentakaan. Hän pyrki parhaansa mukaan elättämään lapset petulla, mutta ei lopulta voinut enää huolehtia lapsistaan. Hän syyllistyi järkyttävään tekoon: hän hukutti puolitoista vuotiaan Anna-tyttärensä. Ensin Marketta väitti lapsen tippuneen veneestä, mutta

²⁴³ KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:19, Räisälän pitäjän ylimääräiset käräjät 21–26.11.1698, f. 224v–225v, KA Digitaaliarkisto sivut 232–233.

²⁴⁴ Katso Kujala & Malinen 2001, 432.

²⁴⁵ Koskivirta 1996, 62–63.

²⁴⁶ Nurminen 2003, 49.

²⁴⁷ Nurminen 2003, 142–144.

kun todisteiden valossa tämä näytti mahdottomalta, huokaisi Marketta: *Jumala aoma mintotta se on wissist minun työ*²⁴⁸ ja tunnusti rikoksen.

Marketta kertoi, kuinka he olivat olleet kahden lapsensa kanssa järvellä. Hän oli uinut pitkän matkaa veneen vierellä, kunnes lapsista nuorempi oli alkanut itkeä nälkäänsä. Äidin päässä jokin napsahti, ja hän toimi omien sanojensa mukaan pahalaisen avustuksella. Hän suuntasi rantaan hakemaan koivuvitsaa, jolla hän löi Annaa kaksi kertaa. Sen jälkeen hän sitoi vitsan lapsen kaulan ympärille ja heitti tämän järveen. Omien sanojensa mukaan hän katsoi lapsensa perään kyynelsilmin. Käräjillä Marketan todettiin olevan katkera ja kärsimätön ihminen, jonka häntä majoittanut leski kertoi todeksi. Marketta tuomittiin tapahtuman johdosta menettämään henkensä ja poltettavaksi roviolla.²⁴⁹

Lapsensa hukuttamisesta kertova tarina on karmiva esimerkki nälän uuvuttaman ja mieleltään sairaan ihmisen teosta. Yhtä kurjia rikoksia ei tunneta suurten kuolonvuosien ajalta monia, mikä kertoo paljon ihmisen psyykeen kestäkyvystä. Murha tai itsemurha olivat aikalaisten näkökulmasta hirvittäviä rikoksia, ja niistä rangaistiin kuoleamalla. Lapsenmurhaajan kohtalona oli lain mukaan mestaaminen ja roviolla polttaminen.²⁵⁰ Kunnialliset kristilliset hautajaisriitit olivat tärkeä osa hyvää ja oikeudenmukaista kuolemaa, mutta vakaviin rikoksiin syyllistyneiltä ne evättiin. Ruumiin häpäisy kuoleman jälkeen polttamalla sekä ruumiin hävittäminen tai hautaaminen muuhun kuin kirkkomaahan olivat todellisia rangaistuksia, sillä hyvä kuolema oli tärkeä viimeisellä tuomiolla.²⁵¹ Roviolla polttaminen oli pelottava rangaistus kyläyhteisölle, sillä vaikka 1600-luvun lopulla rikollista ei enää poltettu elävältä, pelkäsi rahvas roviosta lähtevän savun aiheuttavan katoja ja tartuttavan rikollisen pahuutta muuhun väkeen.²⁵²

Lapsensa surmanneita pidettiin tunteettomina ja välinpitämättöminä omaa lastaan kohtaan, vaikka jotkut heistä saattoivat pyrkiä huolehtimaan kuolleesta lapsestaan toivoen tälle esimerkiksi kirkollista hautausta. Rikos oli aikalaisten näkökulmasta käsittämätön. Se soti vastoin äidinrakkautta.²⁵³ Lasta pidettiin heikompana ja puolustuskyvyttömämpänä kuin

²⁴⁸ KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:19, Ilomantsin, Suomujärven ja Pielisjärven talvikäräjät 2 ja 4–5.3.1698, f. 112v–113, KA Digitaaliarkisto sivu 118.

²⁴⁹ KA, Käkisalmen läänin renovoidut tuomiokirjat KO a:19, Ilomantsin, Suomujärven ja Pielisjärven talvikäräjät 2 ja 4–5.3.1698, f. 111v–114, KA Digitaaliarkisto sivut 117–119; Lappalainen, 2012. 174.

²⁵⁰ Koskelainen 1997, 96–98; Nurminen 2003, 44–45.

²⁵¹ Miettinen 2019, 189–192.

²⁵² Koskivirta & Matikainen 2019, 235.

²⁵³ Lövkrona 1999, 206–208; Nurminen 2003, 44–46.

aikuista, minkä vuoksi kaikki lapseen kohdistuvat kuolemantuottamukset rinnastuivat aikuisen murhaan, mistä seurasivat automaattisesti raskaammat tuomiot.²⁵⁴

Vaikka tapaus on järkyttävä, äidin syyntakeellisuus tutkittaisiin nykypäivänä tarkemmin. Teon ristiriitaisesta luonteesta kertoo Marketan oma todistus, jonka mukaan hän katsoi kyynelsilmin lapsensa perään. Hän kertoi käräjillä toteuttaneensa teon paholaisen avustamana. Eivind Engebretsen on tuonut ilmi 1660-luvun Ranskaa koetelleessa nälänhätätutkimuksessaan esimerkkejä vanhemmista, jotka surmasivat lapsiaan nälänhädän aikana. Hänen tulkintansa mukaan tekojen tahattomuudesta kertovat niin ikään itkien suoritettut rikokset. Surmaajat eivät toimineet tarkoituksellisesti vaan olosuhteiden pakosta. Engebretsenin tutkimissa rikoksissa kyse oli pikemminkin epäonnistuneista vahingoista kuin tarkoituksellisista teoista, vaikka ne lähteiden mukaan vaikuttivatkin sellaisilta. Sekä tekijä että uhri olivat nälän uhreja. Rikoksesta seuraavien rangaistusten merkitys väheni nälänhädän pahentuessa, sillä kuolema oli joka tapauksessa todennäköinen lopputulos.²⁵⁵

Monet rikoksiin syyllistyneistä vaikuttavat aliravituilta, vaikka suoraan tätä ei tapauksissa tuoda ilmi. Aikalaisilla ei ollut keinoja eikä tarvetta mitata syyllisten nälkiintymistä. Aineistossa kerrotaan ainoastaan nälästä tai hätäravinnon etsimisestä, mitkä sinällään ovat selviä merkkejä ruoanpuutteesta. Nälän käsite ylipäättään on monimerkityksinen. Historiallisesti tarkasteltuna se saa erilaisia sävyjä kuin nykypäivän kontekstissa, jossa nälkä ilmentää pikemminkin suhteellista deprivatiota kuin absoluuttista puutetta. Historiallisessa kontekstissa nälällä tarkoitetaan usein vaikeaa aliravitsemusta, jopa nälkäkuoleman rajalla olemista.²⁵⁶ Monet aineistoni rikosjuttujen asianomistajista olivat selvästi aliravittuja, mikä johti osaltaan kohtalokkaihin tapahtumiin.

Vaikka äidinrakkaus oli aikalaisten näkökulmasta pyhä, vaikutti eräs toinen äiti kohdelleen lastaan kaltoin. Liisa Henrikintyttären epäiltiin aiheuttaneen tyttärensä Maria Martintyttären kuoleman. Alkoi monisäikeinen tapauksen selvittely, sillä tyttären ruumista oli kohdeltu kaltoin, eikä hänelle ollut suotu kirkollista hautausta. 9-vuotias Maria löydettiin kuolleen joesta vähän ennen helluntaita. Tällöin tapauksessa ei epäilty rikosta vaan Liisaa kehoitettiin hautaamaan Maria kirkkomaahan. Kun Marian ruumis löytyi uudestaan samasta joesta juhannuksen tienoilla, äiti kielsi kuolleen olevan hänen lapsensa ja väitti haudanneensa lapsensa

²⁵⁴ Nurminen 2003, 48, 142–144.

²⁵⁵ Engebretsen 2013, 486–488.

²⁵⁶ Hänninen 1994, 3–4.

läheisen pitäjän kappeliin. Tätä ei uskottu, ja Marian kuoleman taustaa alettiin selvittää tarkemmin.

Liisa myönsi lyöneensä tytärtään kahdesti samana päivänä, jolloin hänet nähtiin viimeistä kertaa elossa. Marian epäiltiin varastaneen naapurin aitan avain. Äiti seurasi tytärtään kylästä metsään, koska oli menossa hakemaan nokkosia kaalia varten. Maria oli äidin mukaan sairaalloinen ja turvonnut, mistä hänen kuolemansa saattoi yhtä lailla johtua. Liisa myönsi heittäneensä Marian ruumiin jokeen, eikä ollut haudannut tätä kirkkomaahan. Samalla hän vannoi, ettei ollut vastuussa tyttärensä kuolemasta. Koska oikeus ei pystynyt tarkemmin selvittämään tapahtumien kulkua, eikä se saanut tunnustusta tai todistajia tapaukselle, ei Liisaa voitu tuomita rikoksesta.²⁵⁷ Käytännössä ennen vuoden 1734 lakia tuomion saaminen oli hankalaa, mikäli rikoksen tekijä ei tunnustanut tai rikoksella ei ollut kahta valalla kuultua silminnäkijää.²⁵⁸ Tunnustus oli erittäin tärkeä rikoksista, joista voitiin määrätä kuolemantuomio. Sielu ei voinut pelastua, jos rikollinen oli osoittanut katumustaan tunnustamalla tekemänsä rikoksen ennen tuomion toimeenpanoa.

Ruoan puute ajoi kammottaviin rikoksiin. Kahdessa aineistooni kuuluvassa tapauksessa keskitytään suoranaisesti ruokaan ja siihen, kenellä on oikeus saada ruokaa. Ensimmäistä niistä käsiteltiin vuoden 1698 Oulun ja Hailuodon pitäjien talvikäräjillä. Jutussa isä Henrikki Sipinpoika Poskala väitti poikansa Henrikki Henrikinpojan lyöneen häntä. Välikohtauksen takia isän mukaan poika tuli toimittaa vankilaan. Oikeudessa todettiin isän itsensä kohdelleen poikaansa kohtuuttoman ankarasti. Poika oli ollut koko päivän metsässä ilman ravintoa. Kotiin saavuttuaan hän oli pyytänyt saada syötävää. Pojan äiti Marketta Antintytär oli antanut pojalle olkileipää ilman särvintä. Hän oli kieltänyt poikaansa koskemasta tuvassa olleeseen maitopyttyyn, koska isä oli varannut maidon itselleen. Syötyään hetken poika oli mennyt hakemaan maitoa kielletystä maitopytystä uhoten, *ettei isä voinut viedä häneltä maitoa samalla tavalla kuin niiltä kuudelta pieneltä lapsenlapselta, jotka olisivat tarvinneet maitoa enemmän kuin hän*²⁵⁹. Tämän kuultuaan isä suuttui ja retuutti poikaansa kovakouraisesti hiuksista ja käsistä. Isä perusteli tekoaan pojan uhkarohkealla käytöksellä. Oikeus katsoi, ettei poika ollut

²⁵⁷ KA, Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat, II KO a:9, Lapon kesäkäräjät 30.6.1697, f. 135–151, KA Digitaaliarkisto sivut 71–79; Lappalainen, 2012. 173–74.

²⁵⁸ Koskelainen 2001, 59.

²⁵⁹ —så fadern intet taga ifrån honom miöllcken, såsom den hwilkan dhe 6 st. det små barnabarn till lifz uppehålle nödigare behöfde än som han. KA. Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:19, Oulun ja Hailuodon talvikäräjät 21–22.2.1698, f. 284v, KA Digitaaliarkisto sivu 170.

noussut isäänsä vastaan, eikä häntä sen vuoksi voitu rangaista, saati toimittaa vankilaan.²⁶⁰ Rangaistuksia tapauksessa ei jaettu, mutta tuomiokirjoihin tallentunut arkinen tilanne kuvastaa perheen sisäisten suhteiden haurautta nälänhädän rikkirepimässä maassa.

Toisessa tapauksessa 12-vuotias Antti Johanneksenpoika Säilänen tappoi väkivaltaisesti äitipuolensa Marketta Kilvutarin Sotkamossa vuonna 1697. Äitipuoli oli uhannut lähettää pojan pois, koska tämä oli syyllistynyt pieneen varkauteen, josta hänet tuomittiin. Antti odotti sopivaa hetkeä tappaakseen äitipuolensa silloin, kun ketään muita ei ollut paikalla. Kolme päivää ennen joulua tilanne toteutui isän ollessa yötä muualla. Antti toimi serkkunsa Erkki Pekanpoika Säiläsen kanssa yhdessä. Hän löi pienten lastensa kanssa sängyssä maannutta äitipuoltaan neljä kertaa kirveellä. Käräjillä epäiltiin, etteivät pojat olleet tappaneet äitipuolta vaan heidän ajateltiin ottaneen syyn niskoilleen toiveenaan lievempi rangaistus. Lopulta kävi kuitenkin ilmi, että äitipuoli oli antanut Antille liian kitsaasti ruokaa, minkä vuoksi hän tappoi hänet vakaasti harkiten. Hän varasti pakomatkaansa varten hiukan ruoka-aineita. Antti otettiin pian kiinni pakomatkaltaan. Matkallaan hän keitti varastamistaan ruokatarvikkeista tamppuvelliä. Koska syyllinen oli kovin nuori, ei hänelle luettu rikoksesta rangaistusta.²⁶¹

On merkitsevää, että molemmissa tapauksessa kapinoimaan nousi poika, joka koki saavansa liian vähän ravintoa. Ruokaa oli vähän, eikä kukaan saanut vatsaansa täyteen. Perheessä oli silti hierarkia. Isännälle kuuluivat parhaat palat. Kasvavilla nuorilla oli tarvetta lisäravinnolle. He pystyivät pitämään puoliaan paremmin kuin pienet lapset. Toisaalta ymmärrys tilanteen oikeasta laidasta saattoi olla puutteellinen. Robert Dirksin mallin mukaan ihminen sulkeutuu yhä pienempään ja pienempään sosiaaliseen piiriin resurssivajeen alla. Lopulta tärkeää on vain oman itsensä selviäminen.²⁶²

Periaatteessa vanhemman tai lähisukulaisen tappoon syyllistynyt tuli tuomita kuolemaan. Syyllistyessään äitipuolensa murhaan, olisi syyllinen tuomittava Mooseksen lain 4. käskyn mukaisesti vanhempiaan vastaan nousemisesta. Mikäli lakia ei noudatettu, pelättiin Jumalan rankaisevan koko yhteisöä kovalla kurjuudella.²⁶³ Ajan oikeudellisissa tavoissa katsottiin

²⁶⁰ KA. Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:19, Oulun ja Hailuodon talvikäräjät 21–22.2.1698, f. 284–286v, KA Digitaaliarkisto sivut 169–171.

²⁶¹ Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:18, Sotkamon talvikäräjät 4–5.2.1697, f. 231–235, KA Digitaaliarkisto sivut 117–119; Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:18, ylimääräiset käräjät 11.8.1697, f. 109–111v, KA Digitaaliarkisto sivut 304–306. Tapausta ovat käsitelleet myös Keränen 1993, 51–52 sekä Lappalainen 2012, 116. Keränen kirjoittaa pojan olleen 12-vuotias, Lappalainen 13-vuotias. Keränen on tulkinnut oikein lapsen olleen kahdentoista vanha, sillä ilmaus *allamast om sina 13 åhr gammal* ei kerro vielä täyden 13. ikävuoden saavuttamisesta.

²⁶² Dirks 1980, 21–32; Katso myös Pitkänen 1996, 132–134.

²⁶³ Ylikangas 2000, 124.

lapsen ymmärryskyvyn olevan alhaisempi kuin aikuisella. Tämän vuoksi nuorena tehdyt rikokset jätettiin usein tuomitsematta. Lapsen oikeudellinen ikäraja määriteltiin kuitenkin vasta vuoden 1734 laissa, mutta sitä ennen ja sen jälkeenkin rangaistusten laatu riippui pitkälti muista seikoista kuin rikollisen iästä. Teemu Keskisarja on väitöskirjassaan osoittanut, että jo 12-vuotiaana tuomitut eläimiin sekaantujat saattoivat saada kuolemantuomion kuten aikuisetkin²⁶⁴, kun taas esimerkiksi Miia Nurmisen lähinnä lasten tekemiä tappoja käsittävässä pro graduksessa alle 15-vuotiaan tuomitseminen kuolemaan oli äärimmäisen harvinaista.²⁶⁵

Kristofferin maanlain (1442) mukaan vaimo sai avioliitossa puoli vuodetta, lukot ja avaimet sekä kolmanneksen omaisuudesta. Hän sai oikeuden hallinnoida perheen ravintovaroja.²⁶⁶ Tämä tulee selkeästi esille äitipuolen murhatapauksessa. Metsästä nälkäisenä kotiin saapuneen lapsen isän valtaa uhkaava toiminta kertoo miehen sanavallasta vaimon valtaapiirinkin sisällä. Miehen sana oli laki huolimatta vaimolle kuuluvista oikeuksista.

Uusimmassa kansainvälisessä nälänhätätutkimuksessa on huomautettu nälänhädän sukupuolittuneisuudesta. Naisten on tilastollisesti havaittu selviytyvän nälänhädestä yleensä miehiä paremmin, mikäli he eivät olleet raskaana tai imettäneet lasta nälkäkriisin aikana. Syitä naisten selviämiseksi on etsitty niin evolutiivisesta näkökulmasta kuin muuttoliikkeen ja tautien leviämisen vaikutuksestakin. Patriarkalisissa yhteisöissä naiset huolehtivat tyypillisesti perheen ruokavaroista, minkä lisäksi heillä oli käytössään ylisukupolvista tietoa hätäravinnoksi kelpaavista kasveista. Monissa yhteisöissä erityisesti naisten tekemästä työstä korvaukset maksettiin ruoka-aineina, kun taas miesten saama rahapalkka vaikutti negatiivisesti heidän ravitsemukseensa, mikäli ruokaa ei ollut myytävänä.²⁶⁷

Toisaalta henkirikokset saattoivat kohdistua ventovieraisiin. Seuraavaksi käsittelemäni tapaus on sattumalta löydetty, mutta siitä käy hyvin ilmi kerjäläisten liikkuvuus ja heidän tekemänsä ruokavarkaudet. Irtolainen Henrikki Pekanpoika Sirvuinen surmasi yöaikaan vähän ennen joulua 1696 väkivaltaisesti nuorimmaistaan yhä imettävän vaimo Maalin Sipintyttären sekä piika Maalinin. Väkivaltaisesti tapetut naiset löysi talonisäntä, joka oli ollut naapurissa tekemässä töitä jääden sinne yöksi. Tullessaan kotiin isäntä löysi nuoremman lapsen yrittämässä juoda kuolleen äitinsä maitoa. Maidon sijaan lapsi joikin verta. Molempia naisia oli

²⁶⁴ Keskisarja 2006, 68–69.

²⁶⁵ Nurminen 2003, 121–128.

²⁶⁶ Lahtinen 2018, 190.

²⁶⁷ Ó Grada 2009, 93–102; Voutilainen 2017, 63–64; de Waal 2018, 50–56.

lyöty useita kertoja kirveellä eri puolille päätä. Teon motiivi ei selvinnyt, sillä irtolainen oli otettu nopeasti kiinni ja viety Kajaanin linnaan vankilaan, jossa hän oli myöhemmin kuollut.²⁶⁸

Aikalaisten inho murhaajaa kohtaan käy hyvin ilmi kuvailevasta kielenkäytöstä tämän luonnon järjestystä vastaan rikkoneen tapauksen kohdalla. Murhaajan ruumis tuomittiin hävitettäväksi pyövelin toimesta, sillä muuta ei ollut enää tehtävissä. Tapaukseen liittyy joukko muita paikalle tiensä löytäneitä irtolaisia, jotka varastivat talosta ruokatarvikkeita. He vanhoivat myöhemmin käräjillä Jumalan nimeen, etteivät olleet tappaneet ketään. Tapauksen käsittelyn piti jatkua seuraavilla käräjillä. Silloin kuitenkin todettiin, ettei asiasta enempää tietävien osalta saatu asiaan selvyttä, sillä he olivat kuolleet rikoksen jälkeen helmikuussa.²⁶⁹

Kyseessä on karmaiseva rikos, joka vielä modernin tiedonvälityksen aikakaudellakin saa pohtimaan ihmisen pahuutta. Ryöstömurhat olivat halveksittuja ja harvinaisia 1600-luvun lopun Suomessa. Koska varkaudet tapahtuivat tyypillisesti kaukana rintamaista keskellä korpea tai yön pimeydessä, ei tekijöillä ollut pelkoa silminnäkijöistä. Sen takia vain harvat ryöstäjät tappoivat uhrinsa.²⁷⁰ Impulsiivinen teko tuntemattomien naisten surmaamiseksi ei vaikuta tavanomaiselta ryöstömurhalla, jossa omaisuuden saamiseksi ja tuomion välttämiseksi varkauden uhriksi joutuneet olisi surmattu. Ryöstömurhat eivät kriisiaikoinakaan olleet tavanomaisia. Oli eri asia selvittää riitoja väkivaltaisestikin päivänvalossa, mutta tällaisen tapauksen aiheuttama turvattomuus sai lähimmäisenavun loppumaan ja ihmiset sulkeutumaan koteihinsa. Yhteisöä kasassa pitävät voimat murtuivat, eikä luottamus palautunut nopeasti. Tekoon nähden yhtä lailla karmaisevaa on muiden paikalle osuneiden käytös. Kuolleet eivät enää tarvinneet mitään, joten heiltä voitiin varastaa vähäisetkin ruokatavarat.

Irtolaisiksi ajautui monenlaista väkeä. Heihin kuului muun muassa sotilaiden leskiä ja perheitä. Tyypillisesti sotilaiden leskien ja perheiden taloudellinen ja sosiaalinen asema oli parempi suhteessa muihin irtolaisväestöön luettuihin ryhmiin. Kun sotilaan tointa harjoittava henkilö kuoli, jäivät leski ja perhe tyhjän päälle. Heille saattoi avautua mahdollisuus saada kirkon köyhäinapua, jota ei helposti muille köyhille myönnetty.²⁷¹ Nälkäkriisin rikki repimässä maassa sotilaan lesken tie ei ollut helppo. Nihdin lesken Kaisa Matintyttären kuolemantapaus vuodelta 1698 kuvaa kiinnostavalla tavalla nälänhädän jälkeisestä ajasta siirtymistä kohti normaalia

²⁶⁸ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:18, Sotkamon talvikäräjät 4–5.2.1697, f. 119v–229v. KA Digitaaliarkisto sivut 112–117; Lappalainen, 2012, 172–173.

²⁶⁹ KA, Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta KO a:18, Sotkamon kesä- ja syyskäräjät 10–11.8.1697, f. 101–105, KA Digitaaliarkisto sivut 300–302.

²⁷⁰ Lappalainen 2012, 172–173.

²⁷¹ Gustafsson 2018, 194–195.

aikaa. Köyhänä elellyt Kaisa yritti saada riittävästi ruokaa kerjäämällä. Tytär Agata Eskontytär eli äitinsä tapaan hyvien ihmisten almujen varassa kerjäten ympäri pitäjää. Kaisa eli toisen kerjäläisnaisen, Anna Koivun, kanssa riihessä syöden vehkaa ja tamppua. Samaisesta riihestä hänet löydettiin myöhemmin kuolleena.

Tapaus vaikutti hankalalta. Näytti nimittäin siltä, että leskeä oli lyöty. Riihessä oli naisten ohella majoillut kerjäläinen Kristian Mikaelinpoika, joka otettiin kiinni rikoksesta epäiltynä. Ennen kuolemaansa Kaisa oli ehtinyt kertomaan vanhalle ja lähes sokealle Yrjö-vaarille, ettei kukaan ollut häntä lyönyt, vaikka hänen vammansa vaikuttivatkin siltä. Kaisa oli ollut yltä päältä veressä Yrjö-vaarin löytäessä hänet. Hänen päässään oli ollut suuri ja syvä haava. Kaiken lisäksi Kaisan toinen käsi sekä puolet selästä olivat pahasti palaneet. Tapahtumaan ei saatu selkoa, ja sen vuoksi jäkälää keräämässä ollutta Anna Koivua haluttiin kuulla tapahtuman johdosta. Hän ei kuitenkaan ollut käräjien aikaan paikalla, joten tapauksen käsittely siirtyi eteenpäin.²⁷²

Anna saatiin ylimääräisille käräjille heinäkuun alussa. Hän oli elättänyt itseään kerjäämällä, eikä ollut siksi paikalla edellisten käräjien aikaan. Näillä käräjillä Yrjö kertoi todistuksensa uudelleen. Anna kertoi metsästä tullessaan löytäneensä Kaisan suusta pettukakun. Anna kielsi olleensa osallisena uhrin kuolemaan, minkä oikeus katsoi olevan totta. Kristianin osuudesta uhrin kuolemaan ei voitu saada varmuutta ilman todistajia. Koska Kaisa oli Yrjölle kertonut, ettei kukaan häntä lyönyt, vaan hän oli itse sairautensa vuoksi kaatunut riihen uunia vasten ja siinä itsensä polttanut, ei Kristiania tuomittu rikoksesta. Riihessä kävi myöhemmin joukko muitakin kerjäläisiä, jotka kuitenkin vakuuttivat, etteivät olleet aiheuttaneet uhrin kuolemaa.²⁷³

Irtolaisuus rikkoi ajan yhteiskuntamallin, sillä irtolainen ei ollut sidottu maahan. Irtolaisen todistuksen luotettavuutta voitiin epäillä. Tässä tapauksessa rikos tapahtui kahden kerjäläisen välillä, eikä heitä korkeammassa sosiaalisessa asemassa olevia todistajina löydetty. Oli luotettava kerjäläisten sanaan, mutta sitäkään ei ollut tarjolla riittävästi. Mainetta ei tämän rikoksen yhteydessä tutkittu, tai se ei ainakaan renovoituun tuomiokirjaan asti päätynyt. Kurjakin ansaitsi tulla kohdelluksi oikeudenmukaisesti.²⁷⁴ Vaikka irtolaisia pidettiin yhteiskunnan pohjasakkana, otettiin heidän puheensa todesta, ja heidän kertomustensa paikkaansa pitävyyttä arvioitiin yksityiskohtien avulla. Koska irtolaismiestä ei voitu osoittaa

²⁷² KA, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:12, Äyräpään ja Muolaan pitäjien syyskäräjät 5. ja 7–8.11.1698, f. 311v–315, KA Digitaaliarkisto sivut 170–171.

²⁷³ KA, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:13, ylimääräiset käräjät 5.7.1699, f. 347v–359v, KA Digitaaliarkisto sivut 177–183.

²⁷⁴ Eilola 2009, 172–173.

syyliseksi rikokseen, hänet jätettiin tuomitsematta. Oikeushallinnon kannalta syyttömän tuomitseminen olisi ollut suuri virhe.²⁷⁵

Oikeuden näkökulmasta rikos näytti olevan ratkaistu. Onnettomuuksia tapahtui, eikä sairailta ihmisillä ollut aina mahdollisuuksia selvittää niistä. Heikentynyt elimistö ei välttämättä pärjännyt vammoille. Tapaus ei kuitenkaan ollut ratkaistu, vaan lesken kuoleman tiimoilta käytiin oikeutta vielä kolmannen kerran. Irtolaismies Kristian Mikaelinpoika halusi selvittää asian perinpohjaisesti. Tapauksesta oli kulunut jo reilut puolitoista vuotta, mutta hän halusi kertoa totuuden omatuntonsa takia, *koska tunsu Jumalan lähettämää pakottavaa tarvetta siihen*²⁷⁶. Kristian kertoi, että oli elättänyt itsensä kerjäämällä ja lopulta päätynyt riiheen, jossa oli hetken aikaa elänyt molempien leskinaisten kanssa.

Kaisa oli antanut hänelle pienen palan pettuleipää. Kristian oli jo lähtenyt jatkamaan matkaansa, kunnes oli tullut toisiin ajatuksiin ja palannut takaisin riiheen. Kaisa oli ottanut heille lisää pettukakkuja uunista, joita he hetken aikaa olivat syöneet hiljaisuuden vallitessa. Yhtäkkiä varoittamatta Kristian tarttui riihennuijaan ja löi Kaisaa päähän, minkä vuoksi Kaisa kaatui vasten riihen uunia. Sen jälkeen Kristian lähti matkoihinsa jättäen Kaisan makaamaan uunin luo. Kristian otti mukaansa kaksi pettukakkua, mutta kolmas jäi riiheen, koska Kaisa makasi sen päällä. Kristianilta tiedusteltiin, miksei hän ollut kertonut tätä aiemmin, mihin hän vastasi, ettei ollut kokenut olevansa syyllinen Kaisan kuolemaan. Myöhemmin kesällä *syyllisyys oli kuitenkin alkanut painaa, eikä hän ollut päässyt siitä millään eroon*²⁷⁷. Kristian kertoi päätyneensä karmean tekoonsa pahan köyhyyden takia, joka oli aiheuttanut hänelle suurta epätoivoa. Sen vuoksi hän ottaisi mielellään vastaan tuomion, jonka oikeus hänelle määräisi. Oikeus tuomitsi irtolaismiehen kuolemaan tapauksen johdosta.²⁷⁸

Tämä tapaus kuvaa kaikessa karuudessaan siirtymistä tavallisempaan aikaan. Ensin riihet olivat tyhjentyneet ravinnosta ja sen jälkeen talot menettäneet asukkaansa. Jokaisen kurjuudessa eläneen irtolaisenkaan kohtalona ei ollut päätyä maanpoveen vaan jotkut vaikeimmassakin tilanteessa olleet selvisivät. Tapaus kuvaa siirtymistä kriisiajasta normaaliin elämänrytmiin. Nälänhädän psyykkiset vaikutukset ovat mittaamattomat, vaikka riittämättömällä

²⁷⁵ Lappalainen 2018, 33–34, 39–42.

²⁷⁶ ”–effter såsom han bekommit den nöden aff Gudz att han denna angifwa”. KA, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:16, Äyräpään ja Muolaan pitäjien talvikäräjät 19–21.2.1700, f. 55v, KA Digitaaliarkisto sivu 29.

²⁷⁷ ”–wittagit somrat så pint och plågat att iagh ingen ena kunnat hafwue hwarkan nått el: dagh–” KA, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:16, Äyräpään ja Muolaan pitäjien talvikäräjät 19–21.2.1700, f. 57v, KA Digitaaliarkisto sivu 30.

²⁷⁸ KA, Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunnan renovoidut tuomiokirjat II KO a:16, Äyräpään ja Muolaan pitäjien talvikäräjät 19–21.2.1700, f. 55v–61, KA Digitaaliarkisto sivut 29–31.

ravinnonsaannilla on havaittu monenlaisia fyysisellä ja psyykkisellä vaikutuksia.²⁷⁹ Monet teot ja tekemättä jääneet asiat kalvoivat nälänhädästä selvinneiden mieliä. Elämän oli silti jatkuttava. Vaikka irtolaismies saattoi odottaa saavansa teostaan ankan rangaistuksen tuodessaan rikoksen uudestaan käräjille, halusi hän vapautua synnintaakastaan. Maanpäällinen elämä oli välivaihe matkalla ikuisen yhteyteen Jumalan kanssa.²⁸⁰ Nälkäkriisistä selvinneiden kohtaloksi jäi selvitä kokemiensa kurjuuksien kanssa ja rakentaa elämänsä uudelleen.

Ihmisessä on olemassa edellytykset epäsosiaaliseen käytökseen. Muun muassa sisäryhmän suosiminen on valmius, jonka esiintymisen voimakkuus ja suunta vaihtelevat olosuhteiden mukaan.²⁸¹ On oletettavaa, että joidenkin yksilöiden poikkeuksellinen toiminta ovat esimerkkejä epäsosiaalisen käytöksen ilmentämisestä. Kaikki eivät turvautuneet rikoksiin, mutta sattumanvaraisen rikoksen kohteeksi saattoi joutua kuka tahansa.²⁸² Aliravitsemuksen takia primitiivisten impulssien esiintymisalttius kasvaa, mikä vähentää sosiaalisesti hyväksyttävää käytöstä. Selviytymisestä tulee tärkein tavoiteltava asia, eivätkä nälänhädän uhrin tunne samoissa määrin häpeää eikä hienotunteisuutta kuin riittävästi ravintoa saavat. Yhteisöllisyys, solidaarisuus ja vieraanvaraisuus tulevat uhatuiksi.²⁸³

Vaikka tässä luvussa käsittelemäni rikokset ovat raakoja, ei niitä nälänhädän ajalta tunneta kovinkaan monia. Pahimmassakin nälänhädässä suurin osa aikuisista selviytyy. Heidän on kaiken kurjuuden keskellä ajateltava tulevaa. Aliravitsemuksesta kärsivää ihmistä on pidetty tahdottomana toimijana, jonka toiminta johtuu olosuhteiden aiheuttamasta pakosta. Normaaliutta pidetään silti yllä mahdollisimman pitkään. Epäitsekästä toimintaa esiintyy kaiken epäsosiaalisen käytöksen rinnalla.²⁸⁴ On todettu, että karmaisevien rikosten tuomitseminen ja toimintamotivaation etsiminen tieteellisestä keskustelusta ei tee oikeutta rikoksiin syyllistyneille eikä heidän uhreilleen. Tarkastelussa olisikin keskityttävä toimijoiden ajattelutavan, heidän käytössä olleen tiedon ja ajankohtaisen tilanteen kuvaamiseen.²⁸⁵ Käsitteet ja teoriat voivat kuitenkin auttaa jäsentämään rikollisen toimintaa, joskin hänen toimintansa tulee olla selitettävissä hänen oman aikansa käsittein.²⁸⁶ Yksittäisen tapauksen tulkinta voi johtaa ylitulkintaan, eikä yksi tapaus selitä yhteisön toimintamalleja. Tuomiokirjoihin

²⁷⁹ Esim. Luonnonmuonaohje LUMO 1985, 17; Ó Grada 2009, 45–52; Lappalainen 2012, 118; Voutilainen 2017, 50.

²⁸⁰ Lappi-Seppälä 1982, 54–55.

²⁸¹ Siltala 2018, 59–64.

²⁸² Voutilainen 2017, 77–78.

²⁸³ Ó Grada 2009, 47–52.

²⁸⁴ de Waal 2018, 49–50.

²⁸⁵ Kalela 2018, 44.

²⁸⁶ Siltala 2018, 53–54.

pohjautuvassa tutkimuksessa vaarana ovat riitaisasta menneisyydestä vedettävät liian pitkälle menevät johtopäätökset. Monet yhteisön konflikteista olivat arkipäiväisiä, normaaliin elämänmenoon kuuluvia näkemyseroja eivätkä suinkaan yhteisöä rikkirepiviä tapauksia.²⁸⁷

Yksi syy käräjien aktiiviselle toiminnalle valtavan nälkäkriisin aikana löytynee juuri normaaliuden ylläpitämisestä. Oikeusistunnot toivat jatkuvuutta ja turvaa yhteisöön. Kun rikoksiin syyllistyneet tuomittiin, säilyivät yhteisön moraaliset toimintamallit. Yhteisön paluu tavalliseen aikaan alkoi siten vankemmalta pohjalta. Mikäli moraaali olisi löyhtynyt, normaaliutta olisi ollut vaikeampaa pitää yllä. Yhteisö olisi voinut ajautua anarkiaan, mikä tarkoitti sekä kruunun että kirkon näkökulmasta yhteiskunnan tuhoa. Oikeudessa käsiteltiin ihmisten maariitoja ja palaneita tupia raskaampien rikosten rinnalla. Mirkka Lappalainen on todennut osuvasti yhteisön välttäneen kaaoksen nimenomaan rakenteista löytyneen vallan avulla. Moraali ei rakentunut pakkojen varaan vaan yhteiskunnan rakenteiden, kuten käräjätoiminnan, nojaan rakentuvaan turvaan voitiin pääosin luottaa.²⁸⁸

Tuomiokirjoihin pohjautuvan tutkimuksen haasteena on tuoda esille joitakin ihmisyyttä laajemmin kuvaavia havaintoja rikoksista ja tuomioista. Rikoksiin sortuneet eivät olleet moraalittomia tai toimineet ilmiselvän pahantahtoisesti. Varkauksiin ja tappoihin syyllistyivät nekin, jotka vaikea tilanne niihin ajoi. Vain harvassa tapauksessa tarkoitus oli aidosti vahingoittaa toista. Yleensä rikokset olivat keino yrittää selviytyä. Pieniä määriä hätäruokia varastaneet tai väkivaltaan varkauksien selvittelyn yhteydessä sortuneet syyllistyivät yhteisön silmissä pahoihin rikoksiin, mutta heitä ei suomittu oikeudessa samaan tapaan kuin järkyttäviin veritekoihin ryhtyneitä. Antti Häkkinen on toisaalta tuonut ilmi 1860-luvun nälänhädän tutkimuksissaan nälän olleen hyvä puolustus monenlaisiin rikoksiin. Vaikka nälänhätien aikana on sovellettu monenlaisia kontrollijärjestelmiä, on rikoksiin syyllistymisen moraalinen kynnys tyypillisesti ollut alhaisempi kuin parempina aikoina. Nälänhätä repi rikki sosiaalista yhteisöä, lisäsi turvattomuutta ja mahdollisti joillekin elämän lainsuojattomana.²⁸⁹

Kaiken lävistävä kurjuus käy ilmi liki jokaisesta rikoksesta. Elämä ei ollut helppoa, joten jotkut valitsivat rikollisen tien selviytyäkseen. Arkipäiväisen elämän toiminnot hankaloituivat, teot muuttuivat merkityksettömiksi. Monissa tapauksissa teon motiivi vaikuttaa heppoisalta:

²⁸⁷ Haikari 2009, 31–33.

²⁸⁸ Lappalainen 2012, 176–177.

²⁸⁹ Häkkinen 1991b, 193–194.

naapuri varasti vasikan ruoakseen tai äitipuoli ei antanut riittävästi ravintoa. Rikokset ja niiden motiivit limittyvät toisiinsa niin erilaisessa maailmassa, ettei sitä nykypäivästä käsin tavoita.

Pitkittynyt aliravitsemus ajoi jotkut käsittämättömiin tekoihin. Mitä lapsensa tappanut rikoksestaan hyötyi? Ei olekaan ihme, ettei aineistoista käy ilmi tekojen motiivit. Niitä tuskin annettiin tai kärjäväki ei niitä hyväksynyt. On mielenkiintoista, ettei kenellekään annettu lakia lievempää tuomiota mielen järkkymisen vuoksi. Selvää on, että pitkään jatkunut resurssivaje aiheutti elimistölle valtavaa stressiä. Rikokset ovat esimerkkejä siitä, kun fyysinen ja psyykkinen sietokyky ylittyi. Kyse ei ollut rikoksista, joita olisi kriisiaikanakaan voitu katsoa sormien läpi. Syytetyt haettiin käräjille matkan takaa, ja rikosten vuoksi järjestettiin ylimääräisiä käräjiä. Rikollisille järjestettiin silti oikeudenmukaiselta vaikuttavat oikeusistunnot. Riski jäädä kiinni oli pieni, mutta rangaistukset kovia.²⁹⁰ Kaikessa kurjuudessaan nälänhätärikokset kertovat surullista tarinaa siitä, millaista elämä Suomessa oli 330 vuotta sitten.

²⁹⁰ Lappalainen 2012, 168–169.

4. Johtopäätökset

Nälänhätä oli Jumalan rangaistus, mutta yrityksiä kriisin hallintaan ja pahimman ehkäisemiseen oli monia. Fyysisiä oloja yritettiin parantaa vetoamalla hallitsijaan valituksin ja hankkimaan mitä moninaisimpia luonnon tarjoamia hätäravintoaineita. Hätäravinnoksi käytettiin kaikkea, mikä syötäväksi tunnettiin ja mitä löydettiin. Leipäviljan käydessä vähiin jauhojen jatkeeksi kelpasivat niin männyn nilakerroksesta tehdyt pettujauhot kuin akanat ja oljetkin. Tamppu ja jäkälä eivät kuuluneet tavanomaiseen ruokavalioon, mutta hätäaikana niitä käytettiin leipäviljan jatkeena. Luonnosta kerättiin kasveja ruokavalion monipuolistamiseksi. Ravinnoksi yritettiin valmistaa niitä heinä- ja puuvartisia kasveja, joita eläimetkin söivät. Kaikkea ravinnoksi kelpaavaa ei löydetty tai osattu hyödyntää, mutta metsään jääneellä ravinnolla tuskin olisi ollut ratkaisevaa roolia nälänhädän ehkäisyssä. Monet käytössä olleet ravintoaineet aiheuttivat laajamittaisessa käytössä vakavia ruoansulatusongelmia, sillä ne sisälsivät liikaa kuitua tai niihin jäi myrkkyjä vielä ruoanvalmistusprosessien jälkeenkin. Metsiin jäi epäilemättä syötävää, mutta on selvää, ettei sillä olisi voitu pelastaa kaikkia. Ravitsemuksellista merkitystä yksistään käytetyllä hätäravinnolla ei juuri ollut, mutta siihen turvauduttiin silti yleisesti hädän hetkellä.

Hätäravinnon hankkiminen ei ollut helppoa, mutta parhaimmillaan se säilyi syömiskelpoisena vuosia. Kuten muunkin ravinnon hankinta, oli hätäravinnon hankinta sidoksissa vuodenaikaan. Kun katovuosina hallat tuhosivat viljasadon viimeistään loppukesällä tai alkusyksyllä, oli hätäravinnon hankinta jo auttamattomasti myöhässä: Pettu täytyi kerätä alkukesästä, jolloin muutakin työtä oli riittämiin ja väki heikossa kunnossa raskaan ja ravinnoltaan niukan talven jälkeen. Vehkaa saattoi kerätä myöhemminkin, mutta se täytyi kaivaa vaivalloisesti syvältä suosta. Jäkälää ja sammalta olisi voitu kerätä syksylläkin, ja hätätilassa myös lumen alta, mutta sitä ei ollut enää kaikkialla ihmisten jo kerättyä sen eläin- ja jopa ihmisravinnoksi. Varastojen käydessä vähiin hätäravinnon etsiminen metsästä oli vaikeaa pahasta aliravitsemuksesta kärsiville ihmisille.

Myöhemmän tutkimuksen tehtäväksi jää eri hätäravinnon käyttömäärien vertailu muihin nälkäkriiseihin. Tutkielmassani olen hyödyntänyt Suomen 1860-luvun nälänhädän pohjalta tehtyjä laskelmia hätäravinnosta ja sen käytöstä. Koska modernisoituvassa valtiossa nälänhätä jättää laajemmat ja osin luotettavammat lähteet, on vertailu mielekästä. Jatkossa olisi mahdollista selvittää hätäravinnon käyttöä vähemmän tutkittuina nälkäaikoina kuten 1830-

luvulla tai vuosina 1917–18. Näistä jälkimmäisenä voisi keskittyä hätäravintoon kohdistuneisiin asenteisiin. Kurjuuden laajuus ei ollut kummassakaan tapauksessa läheskään sama kuin 1690-luvulla, mutta runsaampien lähteiden avulla hätäravinnon liittyviin asenteisiin olisi mahdollista saada selvyyttä. Koska asenteet muuttuvat hitaasti, pääsee myöhempienkin aikojen lähteiden kautta osin käsiksi myös varhaisempien aikojen mielenmaisemaan.

Vaikka omaisuus- ja väkivaltarikollisuus oli ankarasti kiellettyä, hädän hetkellä erityisesti kerjäläismiehet sortuivat rikoksiin, jotka kertovat enemmän armottomasta tilanteesta kuin rikollisesta elämäntavan aktiivisesta toteuttamisesta. Uhreiksi joutuivat ruokavaroja hallussaan pitäneet henkilöt, mutta rikoksen hyöty jäi usein vähäiseksi. Hätäravintoa olisi hankittu rehellisin keinoin, mikäli sitä olisi ollut saatavilla. Tästä kertovat omaisuusrikoksiin syyllistyneiden toiminnalleen antamat motiivit. Kurjuuden aiheuttamasta pakosta kertovat niin naapurin tapettu vasikka kuin parin mitättömän pettukakun varkauskkin. Kanssaihmissen selviytymistä ei kyetty enää fyysisten ja psyykkisten muutosten vuoksi näkemään omaa itseä tärkeämpänä. Nälkä repi rikki joidenkin ihmisten moraalin ja sai heidät ilmentämään epäsosiaalista käytöstä. Yhteisö ei silti hajonnut, eivätkä rikokset olleet mitenkään tavanomainen tapa selviytyä. Käräjät jauhoivat lakoniseen sävyynsä tuoden kärjäjäven eteen yhä monimutkaisempia rikoksia. Vuosina 1684–1699 käsiteltyt hätäravintoon liittyvät oikeusjutut antavat kurkistusluukun ajan yhteisöön ja yhteiskunnan laitamilla eläneisiin ihmisiin. Hätäravinnon hankkiminen ja valmistaminen sekä siihen liittyvät rikokset kertovat yhteisön toiminnasta kriisitilanteessa. Monien päätyessä joukkohautoihin yhteisöt selvisivät. Nälänhädän toipumisen yhteydessä rakennettiin tulevaisuutta synkän menneisyyden päälle. Oli puhdistettava omatuntonsa ja katsottava tulevaan.

Nälänhätiin liittyvää rikollisuutta on Suomessa tutkittu pääasiassa kahden pahimman nälkäkriisin osalta. Vaikka 1690-luvun nälänhädän osalta historian tutkimus on painottunut tuomiokirja- ja kirjeaineistoihin, voisi nälänhädän alueellista rikosrakennetta selvittää tarkemmin tehden vertailua varhaisemmassa tutkimuksessa kuolleisuusasteeltaan erilaisiksi todettujen alueiden välillä. 1860-luvun suuriin nälkävuosiin liittyvässä tutkimuksessa on esitetty hevosenkengän muotoinen kaavio korkean kuolleisuuden alueista.²⁹¹ Kuolleisuuden eroja on laskettu myös 1690-luvun nälänhädän osalta.²⁹² Näitä tietoja vertaamalla rikosaineistoon olisi mahdollista tavoittaa uudenlaisia narratiiveja. Merellinen rannikkoseutu jää tutkielmassani vähälle tarkastelulle. Tapauksia tältä alueelta ei juuri ole, minkä taustalla

²⁹¹ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen, Soikkanen 1989, 35–37.

²⁹² Muroma 1972.

lienevät tuomiokirjakortiston aiheuttaman rajauksen ohella paremmat yhteydet Turkuun sekä sijainti lähempänä rannikkoa ja tuontisatamia. Aineistosta puuttuvat lisäksi kaupunkien oikeuspöytäkirjat. 1860-luvun nälänhädän tutkimuksen yhteydessä muuttoliikkeen on todettu suuntautuvan ensisijaisesti etelään ja pääasiassa kaupunkeihin.²⁹³ Olisi kiinnostavaa tarkastella suurten kuolonvuosien rikollisuutta maan harvojen kaupunkien tasolla.

1600-luvun lopulla elänyt ihminen eli Pohjolan kirjoitetun historian synkintä vaihetta. Pieni jääkausi laski ilmaston keskilämpötilaa asteilla, kulkutaudit jylläsivät ja lapsikuolleisuus oli korkea. Nälänhädestä selvinneille ei ollut tarjolla sen ruusuisempaa tulevaisuutta. Pian riien nurkalta hyökkäisivät kerjäläisten levittämien tautien sijaan venäläiset ja kasakat, joiden aiheuttama tuho oli paikoin verrattavissa nälänhädän aiheuttamaan väestökatastrofiin. Tästä huolimatta ihmiset selviytyivät, kokivat rakkautta, huolehtivat toisistaan sekä haaveilivat tulevaisuudesta. Nämä elämän valoisammat puolet eivät tule esille työssä, mutta se ei tarkoita, etteikö niitä olisi ollut. Nälänhädän aikainen ruokaan liittyvä rikollisuus antaa omaleimaisen ja synkän kuvan 1600-luvun lopun ihmisten arjesta. Tilanne ei välttämättä ole merkittävästi erilainen nykypäivän kriisimaissa. Nälänhädän taustalla eivät vaikuta ainoastaan ilmastolliset seikat, eikä niin ollut myöskään 1600-luvun lopulla, joskin sääolot olivat hyvin ankarat. Globalisaation myötä mantereet ovat nykyään yhä lähempänä toisiaan, minkä vuoksi yhdessäkään maassa ei soisi ajautuvan tilanteeseen, jossa vain eräillä on mahdollisuus selvittää toisten kustannuksella. Yhteisöt ovat ennenkin selvinneet nälänhädistä lähimmäisen avulla.

²⁹³ Häkkinen, Ikonen, Pitkänen, Soikkanen 1989, 39–42.

5. Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Helsinki (KA)

Kihlakunnanoikeuksien renovoidut tuomiokirjat 1684–1700

Jääsken, Rannan ja Äyräpään tuomiokunta

Kymenkartanon lääni ja Lappeen kihlakunta

Käkisalmen läänin tuomiokunta

Pohjois-Pohjanmaan tuomiokunta

Vehmaan ja Ala-Satakunnan tuomiokunta

Ylä-Satakunnan tuomiokunta

Painetut lähteet

Luonnonmuonaohje LUMO. Pääesikunta, Helsinki. 1985

Tutkimuskirjallisuus

Alaja, Paavo. *Suomen maalaisseurakuntien köyhäinhoito luterilaisen ortodoksian aikana (1571-1686)*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 225, Helsinki. 2013.

Corbett, Jane. "Famine and Household Coping Strategies." *World Development* vol. 16 (1988). 1099-1112.

Cox, George W. The Ecology of Famine: An Overview. Teoksessa *Famine. Its causes, effects and management*. Toimittanut Johan R.K. Robson. Gordon and Breach Science Publishers. New York, London, Paris. 1981. 5–18.

Danielsbacka, Mirkka & Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora. Teoriaton historia? Teoksessa: *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*. Toimittaneet Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen ja Tuomas Tepora, Gaudeamus Oy, Tallinna. 2018. 9–19.

de Waal, Alex. *Mass Starvation. The History and Future of Famine*. Polity Press, Cambridge. 2018.

Dirks, Robert. "Social Responses during Severe Food Shortages and Famine" *Current Anthropology* 21, no. 1 (1980). 21–44.

Eidlitz, Kerstin. *Food and Emergency Food in the Circumpolar Area*. Väitöskirja. Studia Ethnographica Upsaliensia. XXXII, Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB, Uppsala, 1969.

Eilola, Jari. Gossip, Social Knowledge, and the Process of Social Stigmatisation. Teoksessa: *Hopes and Fears for the Future in Early Modern Sweden 1500–1800*. Toimittanut Petri Karonen. Studia Historica 79, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Tampere. 2009.

Engbrechtsen, Eivind. "The Catholic Counter-Reformation and the Idea of Hunger. A Close Reading of Two Appeals for Alms from the Paris Area in the Year 1662." *Social History* 38, no. 4 (2013). 477–496.

Fagan, Brian. *The Little Ice Age: How Climate Made History 1300–1850*. Basic Books, New York. 2000.

Frigren, Piriita. Tirkistelyä vai ymmärryksen lisäämistä? Historiantutkija arkaluontoisista asioista kirjoittamassa. Teoksessa: *Historiantutkimuksen etiikka*. Toimittaneet Satu Lidman, Anu Koskivirta ja Jari Eilola. Gaudeamus Oy, Tallinna, 2017. 51–70.

Gustafsson, Sofia. Ruotusotilaat osana maaseutuväestöä ja pitäjäyhteisöjen työvoimaa. Teoksessa *Reunamailla: Tilattomat Länsi-Suomen maaseudulla 1600–1800*. Toimittaneet Riikka Miettinen ja Ella Viitaniemi. Historiallisia tutkimuksia 278, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki. 2018. 165–201.

Haikari, Janne. *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun lopun jälkipuoliskolla*. Bibliotheca Historica 121, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki. 2009.

Heikkilä, Matti & Sakari Hänninen, Jouko Karjalainen, Osmo Kontula & Kaj Koskela. *Nälkä*. Stakesin raportteja 153. Sosiaali- ja terveysalan tutkimus- ja kehittämiskeskus. 1994.

Huhtamaa, Heli & Samuli Helama. *Reconstructing crop yield variability in Finland: Long-term perspective of the cultivation history on the agricultural periphery since AD 760*. The Holocene vol 27, (2016). 3–11.

Häkkinen, Antti & Vappu Ikonen & Kari Pitkänen & Hannu Soikkanen. *1860-luvun suuret nälkävuodet. Tutkimus eri väestöryhmien mielialoista ja toimintamalleista. Loppuraportti*. Helsingin yliopiston talous- ja sosiaalishistorian laitoksen tiedonantoja n:o 21. 1989.

Häkkinen, Antti. ”Kuolema tulee jäkäläleiwästä” Hätäravinto, hätäleipävalistus ja sen vastaanotto. Teoksessa: *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Toimittaneet Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen ja Hannu Soikkanen WSOY, Porvoo – Helsinki - Juva, 1991a. 91–113.

Häkkinen, Antti. ”Varkauksia alkoi ilmetä syksyisin”: Suuret rosvot: Hallin Janne, Aleksanteri ja Kaappo Sutki. Teoksessa: *Kun halla nälän tuskan toi: Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Toimittaneet Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen ja Hannu Soikkanen WSOY, Porvoo – Helsinki – Juva. 1991b. 176–94.

Häkkinen, Antti. Kiertäminen, kulkeminen ja muukalaisuuden kohtaaminen 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun maalaisyhteisössä. Teoksessa: *Vieraat kulkijat – tutut talot. Näkökulmia etnisyyden ja köyhyyden historiaan Suomessa*. Toimittaneet Antti Häkkinen, Panu Pulma ja Miika Tervonen. Historiallinen arkisto 120, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki. 2005. 225–262.

Häkkinen, Antti. Nälkävuodet, yhteisöt ja kuoleman kuvat. Teoksessa *Suomalaisen kuoleman historia*. Toimittaneet Ilona Pajari, Jussi Jalonen, Riikka Miettinen ja Kirsi Kanerva. Gaudeamus Oy, Helsinki. 2019. 155–178.

Ikonen, Vappu. Kyse oli ennen kaikkea leivästä. ”On syöty kaikkea, joka vain on ollut kiveä pehmeämpää”. Teoksessa: *Kun halla nälän tuskan toi. Miten suomalaiset kokivat 1860-luvun nälkävuodet*. Toimittaneet Antti Häkkinen, Vappu Ikonen, Kari Pitkänen, Hannu Soikkanen. WSOY, Porvoo – Helsinki - Juva, 1991. 81–90.

Ilmakunnas, Johanna. Työn kulttuurihistoriaa varhaismodernin ajan Euroopassa. Teoksessa: *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*. Toimittaneet Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen ja Tuomas Tepora, Gaudeamus Oy, Tallinna. 2018. 168–182.

Itkonen, Sara. *Sienet hätäruokana syksyllä 1867. Katsaus sienivalistukseen sanomalehdistössä*. Painamaton kandidaatintutkielma. Helsingin yliopisto, 2017.

Jutikkala, Eino. *Suomen talonpojan historia*. 2. painos. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 257. osa, Helsinki. 1958.

Jutikkala, Eino. Tilalliset ja tilattomat. Teoksessa: *Suomen maatalouden historia I: Perinteisen maatalouden aika. Esihistoriasta 1870-luvulle*. Toim. Viljo Rasila, Eino Jutikkala ja Anneli Mäkelä-Alitalo. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki 2003. 447–60.

Kalela, Jorma. Historian rakentaminen eettisenä hankkeena. Teoksessa: *Historiantutkimuksen etiikka*. Toimittaneet Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Gaudeamus Oy, Tallinna, 2017. 92–112.

Kalela, Jorma. Teoriattomuus historiantutkimuksen yhteiskuntasuhteessa. Teoksessa: *Menneisyyden rakentajat: Teoriat historiantutkimuksessa*. Toim. Danielsbacka, Mirkka & Matti O. Hannikainen & Tuomas Tepora. Gaudeamus Oy, Tallinna. 2018. 20–45.

Katajala, Kimmo. Niskurit, ryövärit ja leivätön pöytä: Talonpoikaislevottomuudet kärjäkäsitellyssä 1600-luvun lopun Karjalassa. Teoksessa: *Laittomuuden laitoteillä: Rikos Suomessa 1500-luvulta nykypäiviin*. Toimittanut Sari Forsström. Yliopistopaino, Helsinki. 1996. 101–124.

Katajala, Kimmo. *Nälkäkapina. Veronvuokraus ja talonpoikainen vastarinta Karjalassa 1683–1697*. Historiallisia tutkimuksia 185, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1994.

Keränen, Jorma. Nälkämaanlaulu. Kainuu esimerkkinä nälkäalueesta. Teoksessa: *"Pane leipään puolet petäjäistä". Nälkä- ja pulavuodet Suomen historiassa. Jyväskylän yliopiston Suomen historian laitoksen 14.-15.6.1993 järjestämän kesäkurssin esitelmät*. Toimittanut Petri Karonen & Antti Häkkinen. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. 1994. 43–62.

Keskisarja, Teemu. *Eläimeensekaantuminen rikoksena ja osana kansankulttuuria Suomessa 1700-luvulla*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto. 2003.

Keskisarja, Teemu. *Secoituksesta järjettömiin luondocappalden kanssa. Perversiot, oikeuselämä ja kansankulttuuri 1700-luvun Suomessa*. Väitöskirja. Helsingin yliopisto. 2006.

Kipping, Matthias & R. Daniel Wadhvani & Marcelo Bucheli. Analyzing and Interpreting Historical Sources: A Basic Methodology. Teoksessa: *Organizations in Time: History, Theory, Methods*. Toimittanut Marcelo Bucheli. Oxford University Press, Oxford. 2014.

Kivivuori, Janne. *Rikollisten veljeys: Kriminologisia näkökulmia rikollisten sosiaalisiin suhteisiin*. Acta Poenologica 1/2011, Rikosseuraamusalan koulutuskeskus, Vantaa, 2011.

Korhonen, Teppo. Puusta syötävää. Teoksessa: *Suomen museo 1986*. Toimittanut Martti Linkola. 93. vuosikerta, Suomen muinaismuistoyhdistys, Vammala. 1987. 65–106.

Koskelainen, Liisa. Turun hovioikeuden tuomiokirjat 1700-luvulla. Teoksessa: *Tie tulkintaan. Juhlakirja akatemiaprofessori Heikki Ylikankaalle 6. marraskuuta 1997*. Toimittanut Anu Koskivirta & Aleksanteri Suvioja. WSOY, Juva. 1997. 86–105.

Koskelainen, Liisa. *Varkaudet ja omaisuuden suoja. Muuttuva lainsäädäntö vapaudenajan tuomiokäytännöissä*. Licensiaatintyö. Helsingin yliopisto 2001.

Koskivirta, Anu. *Omankädenoikeutta itärajalalla: Kymenkartanon ja Savon läänin henkirikollisuus 1748–1774*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, Helsinki. 1996.

Koskivirta, Anu & Olli Matikainen. Väkivallan ja valtion uhrin – henkirikosten ja kuolemanrangaistuksen historiaa. Teoksessa *Suomalaisen kuoleman historia*. Toimittaneet Ilona Pajari, Jussi Jalonen, Riikka Miettinen ja Kirsi Kanerva. Gaudeamus Oy, Helsinki. 2019. 208–246.

Kujala, Antti. Valtiontalouden saneeraus ja nälkäkatastrofi 1680–1699. Teoksessa *Viipurin läänin historia III: Suomenlahdelta Laatokalle*. Toimittaneet Kimmo Katajala, Antti Kujala ja Anssi Mäkinen. Karjalan kirjapaino oy, Lappeenranta. 2010. 401–450.

Kääriäinen, Ville-Pekka. *Kontrolli suurvallan syrjäseudulla: Kruunun ja paikallisyhteisön kohtaaminen Iisalmen pitäjän käräjillä 1684–1694*. Pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, Helsinki. 2017.

- Lahtinen, Anu. Sukupuolen teoria ja historia. Teoksessa: *Menneisyyden rakentajat. Teoriat historiantutkimuksessa*. Toimittaneet Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen ja Tuomas Tepora, Gaudeamus Oy, Tallinna. 2018. 183–195.
- Lappalainen, Mirkka. Death and Disease during the Great Finnish Famine 1695–1697. *Scandinavian Journal of History* vol. 39 (2014). 425–447.
- Lappalainen, Mirkka. *Jumalan vihan ruoska: Suuri nälänhätä Suomessa 1695–1697*. Siltala, Helsinki. 2012.
- Lappalainen, Mirkka. *Pohjoisen noidat: Oikeus ja totuus 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki. 2018.
- Lappalainen, Mirkka. Rahajärjestelmä. Teoksessa: *Suku, valta, suurvalta. Creutzit 1600-luvun Ruotsissa ja Suomessa*. Väitöskirja. Werner Söderström osakeyhtiö, Helsinki. 2005. 431–32.
- Lappi-Seppälä, Tapio. *Teilipyörästä terapiaan: Piirteitä rangaistusjärjestelmän historiasta*. Vankeinhoidon historiaprojektin julkaisu n:o 9. Helsinki. 1982.
- Lindeqvist, K. O. *Isonvihan aika Suomessa*. W. Söderström, Porvoo, 1919.
- Livi-Bacci, Massimo. *Population and Nutrition: An Essay on European Demographic History*. Cambridge University Press, Cambridge. 1991.
- Luukko, Armas. *Suomen historia 1617-1721. VIII osa*. WSOY, Porvoo – Helsinki. 1967.
- Lövkrona, Inger. *Annika Larsdotter, Barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Historiska media, Lund, 1999.
- Matikainen, Olli. *Verenperijät: Väkiältä ja yhteisön murros itäisessä Suomessa 1500–1600 - luvuilla*. Bibliotheca Historica 78, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki, 2002.
- Miettinen, Riikka. Hullut, pahat, olosuhteiden uhrin? Eettiset kysymykset itsemurhien historian tutkimuksessa. Teoksessa: *Historiantutkimuksen etiikka*. Toimittaneet Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Gaudeamus Oy, Tallinna, 2017. 139–158.
- Miettinen, Riikka. Itsemurha varhaismodernilta ajalta nykypäivään. Teoksessa *Suomalaisen kuoleman historia*. Toimittaneet Ilona Pajari, Jussi Jalonen, Riikka Miettinen ja Kirsi Kanerva. Gaudeamus Oy, Helsinki. 2019. 183–207.
- Miettinen, Tiina. *Piikojen valtakunta: Nainen, työ ja perhe 1600–1700-luvuilla*. Atena Kustannus Oy, Keuruu. 2015.

Morgan, Gwenda & Peter Rushton. *Rogues, Thieves, and the Rule of Law: The Problem of Law Enforcement in North-east England, 1718-1800*. UCL Press, London, Bristol, Pa. 1998.
<https://ebookcentral.proquest.com/lib/helsinki-ebooks/detail.action?docID=240360>.

Muroma, Seppo. *Suurten kuolovuosien (1696–1697) väestönmenetys Suomessa*. Historiallisia tutkimuksia 161, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1972.

Myhrberg Pertti. *Rikos- ja prosessioikeuden kehitys Suomessa*. Suomen lakimiesliiton kustannus Oy, Helsinki. 1978.

Mäntylä, Ilkka. *Kruunu ja alamaisten nälkä: 1690-luvun katovuosien verotulojen vähennys Pohjanmaalla ja esivallan vastatoimenpiteet*. Scripta historica XIII, Oulun historiaseura, Oulu, 1988.

Nurminen, Miia. *Kuritettavia ja suojeltavia: Lasten asema rikosprosessien valossa Suomessa Ruotsin vallan ajan lopulla*. Pro gradu - tutkielma. Helsingin yliopisto, Helsinki. 2006.

Ó Gráda, Cormac. *Famine: A Short History*. Princeton University Press, Princeton. 2009.

Pitkänen, Kari J. The Road to Survival or Death? Temporary Migration during the Great Finnish Famine in the 1860s. Teoksessa: *Just the Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*. Toimittanut Antti Häkkinen. Studia Historica 44, Suomen historiallinen seura, Helsinki, 1992. 87–118.

Pitkänen, Kari. Nälänhädän mentaalihistoriaa. Teoksessa: *Lopun alku: Katastrofien historiaa ja nykypäivää*. Toimittanut Hannu Salmi. Turun yliopiston historian laitoksen julkaisuja n:o 39, Turku. 1996. 125–144.

Pitkänen, Timo. Tuomiokunnan asiakirja-aineisto. Teoksessa *Sisä-Suomen tuomiokirjat tutkimuslähteinä ja elämän kuvaajina*. Toimittaneet Timo Pitkänen ja Heikki Roiko-Jokela. Jyväskylän yliopiston historia laitos, Jyväskylän maakunta-arkisto ja Jyväskylän historiallinen yhdistys, Jyväskylä, 1995. 35–56.

Saarimäki, Pasi. Aviottomien lasten elatuksen eettinen tutkiminen. Teoksessa: *Historiantutkimuksen etiikka*. Toimittaneet Satu Lidman, Anu Koskivirta ja Jari Eilola. Gaudeamus Oy, Tallinna, 2017. 74–89.

Sen, Amartya. *Food, Economics and Entitlements*. World Institute for Development Economics Research United Nations University, WIDER Publications, 1986.

Siltala, Juha. Teoriat historiantutkimuksen työkaluina ja tutkimustuloksina. *Teoksessa: Menneisyyden rakentajat: Teoriat historiantutkimuksessa*. Toimittaneet Mirkka Danielsbacka, Matti O. Hannikainen ja Tuomas Tepora, Gaudeamus Oy, Tallinna. 2018. 49–76.

Svanberg, Ingvar & Marie C. Nelson. Bone Meal Porridge, Lichen Soup, or Mushroom Bread: Acceptance or Rejection of Food Propaganda in Northern Sweden in the 1860s. *Teoksessa: Just the Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present*. Toimittanut Antti Häkkinen. *Studia Historica* 44, Suomen historiallinen seura, 1992. 119–147.

Talve, Ilmar. *Suomen kansanomaisesta ruokataloudesta*. Turun yliopiston kansatieteen laitoksen toimituksia 2. Turku, 1973.

Talve, Ilmari. *Suomen kansankulttuuri*. 3. painos. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 514, Mänttä. 1990.

Thomas A.-C., D’Hombres B, Casubolo C., Kayitakire F. Saisana M. *The use of the Global Food Security Index to inform the situation in food insecure countries*. JRC Technical Reports, European Commission, Joint Research Centre, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2017.

Tigerstedt, Carl. *Jäkälät ihmisravintona. Yliopiston fysiologisella laitoksella suoritettujen kokeiden tulokset*. Helsinki, 1918. <https://helda.helsinki.fi/handle/10138/267195>

Vainio-Korhonen, Kirsi. Vastuullinen historia. *Teoksessa: Historiantutkimuksen etiikka*. Toimittaneet Satu Lidman, Anu Koskivirta & Jari Eilola. Gaudeamus Oy, Tallinna, 2017. 29–47.

Virrankoski, Pentti. *Tuomiokirjojen käyttö historiantutkimuksessa*. Eripainosarja VI, Turun yliopiston Suomen historian laitos, Turku. 1970.

Ylikangas, Heikki. *Aikansa rikos*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki. 2000.

Ylikangas, Heikki. *Miksi oikeus muuttuu: Laki ja oikeus historiallisen kehityksen osana*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo-Helsinki-Juva. 1983.

6. Liitteet

Liite 1. Lähdeaineistossa mainitut hätäravinnot 1684–1700.

	1684	1685	1686	1687	1688	1689	1690	1691	1692	1693	1694	1695	1696	1697	1698	1699	1700	Yhteensä
Pettu		1		9	3	1				1			1	7	2			25
Tamppu		1				2	2	1	1	1				7	2	1		18
Jäkälä	1			6						1			4		2			14
Olki				1	1	2		1	2			1	1	1				10
Jyvät						2			2									4
Akanat						2		1										3
Luonnoton ravinto														3				3
Vehka		1												1	1			3
Karja														3				3
Voi														2				2
Nokkonen														1				1
Juuret	1																	1
Kaali	1																	1
Heinät (Gräs)		1																1
Suolaheinä		1																1
Kanerva														1				1
Kylpy-yrtit (Badegrester)														1				1
Ohdake		1																1
Yhteensä	3	6	0	16	4	9	2	3	5	3	0	1	6	27	7	1	0	93